

Müslim'in *Sahih*'inin Yazılı Kaynakları Üzerine Bazı Tespitler

Dilek Tekin*

Özet

Hadis ilmine dair pek çok meselenin netliğe kavuşturulması hadislerin rivâyet tarihinin özellikle de hicri ikinci asrın doğru anlaşılmasıyla mümkündür. Zira bu asra müteakip temel hadis külliyatının ortaya çıkışı tesadüf olmasa gerektir. Dolayısıyla ilgili külliyatın kendinden önceki hadis çalışmalarıyla olan irtibatının ortaya konması gereklidir. Rivâyet tarihine bakıldığında Buhârî'nin ve Müslim'in *Sahihleri* gibi hadis eserlerinin titiz nakil yöntemleri takip edilerek vücuda getirildiği, söz konusu musanniflerin kendilerinden önceki literatürün sonraki nesillere ulaşmasında önemli rol oynadıkları görülmektedir. İşte bu bağlamda Müslim'in *Sahih*'inin kaynakları söz konusu edildiğinde, onun eserine aldığı rivâyetlerin önceki dönem kaynakları ile ilişkisi akla gelmektedir. Bir eserin kıymetini tespit etmek için her şeyden evvel kendi kaynakları ile mukayeseli tetkiklerinin yapılması zaruridir. Müslim'in eseri özelinde, onun kıymetine dair söylenenlerin ilmî mütâlaalar olup olmadığı, kaynaklarıyla mukayeseli bir tetkik sonucuna bırakılmalıdır. Bu nedenle ilk aşamada, *Müslim*'in *Sahih*'inde geçen isnadlarda önce Müslim'in şeyhleri arasında eser sahibi olanlar tespit edilerek bu hocaların *Sahih-i Müslim*'deki rivayetleri söz konusu eserlerinden günümüze ulaşanlarda taranmış ve bulunan rivayetleri ile karşılaştırmalı bir analizi gerçekleştirilmiştir. Böylelikle yazılı-şifâhî rivayet mevzusu sadece teorik olarak tartışılmayarak metin mukayesesinden hareketle bir neticeye varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: rivayet tarihi, şifâhî-yazılı rivayet, yazılı kaynak, Müslim, *Sahih*, kaynak tenkidi, metin mukayesesi.

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı, dilektekin@ktu.edu.tr.

Some Remarks on Written Sources of Muslim's Sahih

Abstract

One of the most important issues regarding the canonical *hadith* collections is the source of these collections. The problem of the sources of the *musannafāt* should be studied in order to clarify the history of *hadith* transmission. When the history of *hadith* transmission is examined, it is seen that *sahih hadith* books such as Bukhari and Muslim's were compiled by following rigorous methods of transmission, and the compilers in question themselves played an important role in handing down the previous literature on the next generation. In the present work, when the sources of Muslim's *Sahih* are mentioned, the relation of his narrations with the previous sources comes to mind. It is necessary to do the comparative analysis with its own resources to determine the value of a work before everything else. As for Muslim's *Sahih*, whether it is right what said about its value must be decided based on the result of a comparative investigation with its sources. Therefore, in the first stage, authors/compilers among Muslim's *shuyūh* in the chains of transmitters in *Sahih* have been identified, and then the transmissions in *Sahih* are compared with the transmissions in his *shuyūhs* extant works.

Key Words: History of transmission, oral-written transmission, written source, *Muslim*, *Sahih*, source criticism, comparison of *mutūn*.

Giriş

Rivâyet külliyyatımızla ilgili en önemli konulardan birisi söz konusu külliyyatın kaynakları meselesidir. Hadis musannefatının dayandığı kaynakların tespiti meselesi, hadis rivâyet tarihinin netliğe kavuşturulması için çalışılması gereken bir konudur.¹ Haberlerin şifâhî mi yoksa kitâbî mi nakledildiği noktasında farklı kanaatler mevcuttur. İsnad sistemi ve bu sistemde kullanılan “haddesenâ, ahberanâ” gibi rivâyet lafızları, haberlerin şifâhî olarak nakledildiği izlenimini vermektedir. Genellikle Müslüman âlimler, hadislerin kitabet sürecini reddetmemekle birlikte şifâhî rivâyeti literatürün lehine bir durum olarak görmüşler, hatta Goldziher başta olmak üzere, batılı birtakım araştırmacılar, bu şifâhî nakil geleneğini, hadis rivâyet sisteminin zayıf tarafı olarak görüp muteber ve meşhur hadis mecmualarında yer alan hadislerin sadece şifâhen nakledildiğini ima etmişlerdir. Muhtemelen oryantalistlerin şifâhî nakil üzerindeki vurgularının da etkisiyle modern dönemde Muhammed Hamidullah, Muhammed Mustafa el-A'zamî, Fuat Sezgin gibi ilim adamları hadislerin sıhhatini kitabetle ilişkilendirme yoluna gitmişlerdir.

Rivâyet tarihine bakıldığında Buhârî'nin ve Müslim'in *Sahihleri* gibi hadis eserlerinin titiz nakil yöntemleri takip edilerek vücuda getirildiği, söz konusu musanniflerin kendilerinden önceki literatürün sonraki nesillere ulaşmasında önemli rol oynadıkları görülmektedir. İşte bu bağlamda Müslim'in *Sahih*'inin kaynakları söz konusu edildiğinde, onun eserine aldığı rivâyetlerin önceki dönem kaynakları ile ilişkisi akla gelmektedir. Bu nedenle yapılması gereken yazılı-şifâhî rivâyetlerin varlığına dair haberlere dayanmaktan ziyade söz konusu literatürün kendinden öncekiyle mukayesesini yapmak suretiyle metinlerden hareketle bir neticeye varmaktır. Nitekim Fuat Sezgin, üçüncü asırda ortaya konan *Kütüb-i Sitte*'nin ve özellikle Buhari'nin *Sahih*'i tarafından temsil olunan musannefatın kaynaklarının ve birçok hususiyetinin izahının, kendine tekaddüm eden hadis eserlerinin tetkikini zaruri kıldığını ifade etmektedir.² Sezgin'in de belirttiği gibi gerek Buhari'nin *Sahih*'i ve gerekse diğer musannef eserlerin kronolojik bir çerçeve dâhilinde, kaynak araştırmasına tabi tutulması, aralarındaki ilişkinin keyfiyetini (sözlü mü yoksa yazılı rivâyete mi dayandığını) müşahhas olarak ortaya koyacaktır. Ancak böyle bir kaynak tetkikinin sonucunda kitabın aslı değerine dair ikna edici mütâlaalar serdedilebilir ve somut veriler üzerinden rivâyet tarihine ilişkin doğru bir anlama gerçekleştirilebilir. Bu sebeple çalışmada öncelikle Müslim'in kendisinden önceki yazılı literatürden ne derece istifade ettiğini görmek maksadıyla yazılı kaynakları ve bu kaynaklardan ne

1 Özafşar, Mehmet Emin, “Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in *el-Câmiu's-Sahih*'i”, *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXIX, (1999), s. 287.

2 Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Ankara: Kitâbiyât, 2000, s. 51..

kadar yararlandığı tek tek ele alınmıştır. Buradan hareketle Müslim'in hocalarından hadis tahammülü ve rivayet biçimine dair tespitlere varılmaya çalışılmıştır.

Daha önceden tespiti yapılan Müslim'in eser sahibi hocalarından rivayetleri ile bu rivayetlerin kendi eserlerindeki muvafıkları mukayese edilerek üç kategoride ele alınmıştır. Telif, tahvil gibi durumlar ve lafzın aidiyeti kesin olarak bildirilenler hariç rivayetler tek tek isnad ve metin tahliline tabi tutulmuştur. İsnad ve metin tahliline tâbi tutulan rivayetler üç başlık altında ele alınmıştır. Metin mukayesesi neticesinde rivayetler arası hiçbir farklılık olmayıp tamamen aynı olanlar "Lafızları Aynı"; takdim-tehir, lâm-ı tarif, edat-ı istifhâm, harf-i cerr gibi manayı hiçbir şekilde etkilemeyen ufak yapıların eksik, ziyade yahut farklılıkları "Lafızları Benzer", bir veya daha fazla kelimenin eksik fazla yahut farklılığı gibi kelime, ibare değişiklikleri ise "Lafızları Farklı" kategorisinde incelenmiştir. Aslında "lafızları benzer" oalan rivayetlerin "lafızları aynı" kategorisinde incelenmesi de mümkündür. Zira bu tarz ufak farklılıkların istinsah kaynaklı olduğu muhtemeldir. Ancak A'meş'in rivayet sırasında harflere dahi dikkat eden hadisçilerden bahisle onların bu titizliğine karşı duyduğu minneti ifade ederek "Hadis ilmi vaktiyle öyle insanların elinde bulunuyordu ki onlar hadise bir vâv, bir elif, bir dal ilave etmektense gökten yüzükoyun yere düşmeyi tercih ederlerdi. Bugün öyle raviler var ki en değersiz bir meselede dahi yemin etmekten çekinmiyorlardı." sözü mucibince titiz bir mukayese tercih edilmiştir.³ Bahsi geçen bu metin mukayeselerinin tamamını nakletmek bir makalenin boyutlarını aşacağından burada her bir kategoriden örnekler vermekle iktifa edilecektir.

A. Müslim'in Yazılı Kaynakları

Bu bölümde Müslim'in *Sahih*'inde kendilerinden rivayette bulunduğu müellif hocalarından eserleri bugün elimizde mevcut olanlar ele alınacaktır. Müslim'in, eserleri günümüze ulaşmayan müellif hocalarına gelince isimleri zikredilecek ve Müslim'deki rivayet sayıları verilecektir. Zira söz konusu hocalardan İbn Ebî Şeybe hariç eserleri günümüze ulaşan hocaların *Sahih*'teki rivayetleri ile kendi eserlerindeki rivayetleri metin mukayesesine tabi tutulabilmiştir. İbn Ebî Şeybe'nin *Sahih*'teki rivayetlerinin sayısı yaklaşık 1500 olduğundan Müslim ile İbn Ebî Şeybe ilişkisinin müstakil bir çalışma konusu olduğu ve bizim çalışmamızın hacmini aşacağı düşünülmüş ve bu çalışmanın dışında bırakılmıştır. Metin mukayeselerinden doğru tespit ve çıkarımlarda bulunabilmek için bahsi geçen hocaların hadis ilmi açısından konularını, adalet ve zabt yönünden derecelerini ve rivayet usullerini bilmek faydalı olacaktır. Bu temel bilgiler ışığında metin mukayesesi neticelerini de göz

3 Hatib el-Bağdadî, Ebû Bekr el-Hatib Ahmed b. Ali b. Sabit; *Takyîdü'l-ilm*, Dimeşk: Dâru İhyâu's-sünne, 1974, s. 178.

önünde bulundurarak Müslim ile söz konusu hocaları arasındaki hoca-talebe ilişkisi ve Müslim'in hocalarından hadis tahammül metoduna yönelik değerlendirmeler yapılacaktır.

1- Abd b. Humeyd (v. 249) ve Müsned'i

Abd b. Humeyd b. Ebû Muhammed el-Kissî'nin (Keşşî) asıl adının Abdülhamîd olduğu söylenmektedir.⁴ Mâverâünnehir'de bir şehir olan Kiss'te 170'den sonra doğmuş ve yine bu şehirde vefat etmiştir.⁵ Sem'ânî "Hadis toplayan, tasnif eden ve rihlelere giden çok kıymetli bir alimdi", Zehebî "Maverâünnehir'in hafızlarındandı" ve "İmam, hafız, hüccet ve çokça rihle yapan bir alimdi", Ziriklî ise "Hadis hafızlarındandı" diyerek onu tavsif etmiştir.⁶

Abd b. Humeyd ilim tahsiline erken yaşlarda başlayarak Yezîd b. Hârûn, İbn Ebû Fudeyk, Ali b. Âsım, Ebû Usâme, Abdurrezâk gibi önemli hocalardan ilim tahsil etmiştir.⁷ Zehebî onun hocalarını saydıktan sonra halleri bilinmeyen daha pek çok Mâverâünnehir âlimlerinden de istifade ettiğini kaydetmektedir.⁸ Bunun yanı sıra o Buhârî, Müslim ve Tirmizî gibi büyük hadis otoritelerine de hocalık etmiştir.

Güvenilir, hafız bir hadis imamı olan Abd b. Humeyd h. 200 senesinin başlarında genç yaşta hadis dinlemek ve ilim öğrenmek üzere İslam ülkelerini dolaştı. Dinlediği hadisleri toplayarak eserler meydana getirdi. Büyük ve küçük olmak üzere iki müsnedi vardır.⁹

4 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XXV (nşr. Şuayb el-Arnaut, v.dğr.), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402-1417/1982-1996, XII, 235.

5 Zehebî, *Siyer*, XII, 235. Zehebî Abd b. Humeyd'in Dımeşk'te öldüğüne dair bilginin yanlış olduğunu, hatta onun Dımeşk'te hiç bulunmadığını, ilmî yolculuk için bile gitmediğini ve hocaları arasında buradan kimse olmadığını kaydetmektedir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, XII, 236.

6 Zehebî, *Siyer*, XII, 235; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtî'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, I-LII (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1410-1421/1990-2000.V, 1175; Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm: Kâmusu terâcîmi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, I-IV, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1418/1997, III, 269.

7 Zehebî, *Siyer*, XII, 235; a.m., *Tarih*, V, 1175.

8 Zehebî, *Siyer*, XII, 235.

9 Küçük müsnedi Ebû Abdillâh Mustafa b. El-Adevî'nin tahkik ve talikiyle *el-Muntehab* adıyla (mektebetü İbn Hacer, Mekke, D'aru'l-erkam, Kuveyt) ve *el-Muntehab min Müsned-i Abd b. Humeyd* adıyla da Subhî es-Sâmerrâ Mahmud Muhammed Halil es-Saidî'nin tahkikiyle 1988'de Beyrut'ta basılmıştır. Dihlevî, Abdülazîz b. Şah Veliyyullah, *Bostanü'l-Muhaddisîn*, (trc. Ali Osman Koçkuzu), Ankara: DİB yayınları, 1986, s.72; Kettânî, Seyyidü's-Şerîf Muhammed b. Ca'fer, *Hadis Literatürü*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 96; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemül-Müellifin Teracîmu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabîyye*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993, II, 65; Kâtip Çelebî, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-VII, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941, II, 1680.

Müslim ile Abd b. Humeyd arasındaki ilişki:

Müslim *Sahih*'inde Abd b. Humeyd'den 302 hadis rivâyet etmiştir. Ancak bunlardan yalnızca 35'i eserinin günümüze ulaşan kısımlarında mevcuttur. Bu rivayetlerden 4'ü Müslim'dekiyle aynı, 4'ü benzer, 2 si farklıdır. Geri kalan 15'i tahvil yahut yalnızca isnadın verilmesi gibi sebeplerden dolayı incelemeye dâhil edilemeyenlerdir. Bu rivayetlerden hareketle ortaya çıkan isnad kalıpları şöyledir:

Habbân b. Hilâl<Hemmâm b. Yahyâ<Sâbit b. Eslem<Enes b. Mâlik<Hz. Ebû Bekir; Abdurrezâk<Ma'mer<Zührî<Âmir b. Sa'd<Babası (Sa'd b. Ebî Vakkas);

Yunûs b. Muhammed<Şeybân b. Abdurrâhmân<Katâde<Enes b. Mâlik;

Ebû'l-Velîd (Hişam b. Abdülmelik)<İshâk b. Saîd<Babası (Saîd b. Amr)<Dedesi (Amr b. Saîd)<Hz. Osman

Müslim ile hocası Abd b. Humeyd arasında güçlü bir bağ vardır. Zira Müslim hocasının evine giderek ondan hadis dinler ve onun yanında bazı eserlerini yazardı.¹⁰ Netice itibarıyla sadece Müslim'in kaynaklarının değil hocasının da kaynaklarının yazılı olduğu görülmektedir. Her ne kadar metin mukayesesi yapılan rivayet sayısının azlığı nedeniyle kesin neticelere varmak mümkün gözükmeseyse de sadece Müslim'in değil hocasının kaynaklarının da yazılı olması metinler arası farklılıkları en aza indirmiştir.

2- Ahmed b. Hanbel (v. 241) ve Müsned'i

Künyesi Ebû Abdullah olan Ahmed b. Hanbel, Şeybânî, Mervezî, Bağdâdî nisbetleriyle anılmaktadır. İmam Müslim onun nesebi ve doğumuyla ilgili olarak "Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, aslen Mervezî'dir ve Bağdât'ta doğmuştur." demiştir.¹¹

Ebû Bekir el-Hatîb, Ahmed b. Hanbel'in ilmî hususiyetlerini ve istifade ettiği hocalarını şöyle anlatmaktadır: "Ahmed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed, Ebû Abdullah, dine yardımcı, muhaddislerin imamı, sünnette mücadeleci, mihnette sabreden bir kimsedir. Bağdât'ta büyüdü, ilim talebine başladı, hadisi şeyhlerinden dinledi, sonra Kûfe, Basra, Mekke, Medine, Yemen, Şam ve Cezîre'ye seyahat etti. Bu asrın âlimlerinden yazdı. İsmâil b. Uleyye, Hüseyim b. Beşîr, Hammâd b. Hâlid el-Hayyâd,

¹⁰ Meşhûr Hasân Mahmûd Selman, *el-İmam Müslim b. El-Haccâc*, Dimaşk: Dârü'l-kalem, 1994, s. 90.

¹¹ İbn Asâkir, *Tarihü medîneti Dimaşk*, I-LXXIX, (nşr. Muhibbüddin Ebi Said Ömer b. Garamel-Amravi), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415-1421/1995-2000, V, 261.

Mansûr b. Seleme el-Huzâî, el-Muzaffer b. Müdrîk, Osman b. Amr b. Fâris, Ebû'n-Nasr Hâşim b. el-Kâsım, Ebû Saïd mevlâ Benî Hâşim, Muhammed b. Yezid, Yezid b. Harun el-Vâstayeyn, Muhammed b. Ebû Adî, Muhammed b. Câfer el-Ğunder, Yahyâ b. Saïd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî, Bişr b. Mufaddal, Ebû Davud et-Tayâlisî, Vekî' b. el-Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Muhammed b. İdris eş-Şafî, Abdurrezzâk b. Hemmâm ve daha birçoklarından hadis dinlemişlerdir".¹²

Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn vasıtasıyla Abdurrezzâk es-San'ânî ile tanışma fırsatı bulmuş ve ikisi ondan hadis dinlemişlerdir.¹³ İmam Mâlik'in talebelerine de öğrencilik yapmış ve en çok Vekî' b. Cerrâh'tan hadis yazmıştır.

Talebeleri arasında Buharî, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî gibi Kütüb-i sitte müellifleri ile Yahya b. Maîn, Ali b. el-Medinî, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî gibi meşhur birçok hadis âlimi mevcuttur.¹⁴

Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen pek çok eser mevcuttur. Burada *Müsned*'ine kısaca değinmekle iktifa edilecektir. Zira sadece bu eser metin mukayesesine imkân veren rivayetleri muhtevidir. Sıddîkî'ye göre Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i oluşturma gayesi ne tümüyle sahih hadisleri, ne de özel bir konuyla ilgili hadisleri bir araya getirmek yahut muayyen bir İslam mezhebini destekleyen hadislerden bir mecmua meydana getirmektir. Onun gayesi sıhhati ispat edilebilecek ve kendi devri için münakaşalarda temel görevi yerine getirebilecek bütün hadisleri bir araya getirmektir.¹⁵ Nitekim o, "Bu kitabı Hz. Peygamber'in sünnetinde ihtilafa düşenler müracaat etsin diye bir rehber olarak hazırladım." demektedir.¹⁶

Müslim ile Ahmed b. Hanbel arasındaki ilişki:

Müslim *Sahih*'te Ahmed b. Hanbel'den 18 hadis rivayet etmiştir. Bu hadislerin tamamı Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde de mevcuttur. Ahmed b. Hanbel'in *Sahih*'teki rivayetiyle *Müsned*'teki hadisleri mukayese ettiğimizde 2'sinin aynı, 7'sinin benzer, 3'ünün ise farklı olduğu görülmüştür. Kalan 6 rivayet ise tahvil yahut sadece isnadın verilip metnin verilememesi gibi sebeplerle metin mukayesesine dâhil edilememiştir. Metin mukayesesini sonucu Müslim'in Ahmed b. Hanbel'den rivayetlerinde ortaya çıkan isnad kalıpları şöyledir:

12 İbn Asâkir, *Târihu Dımeşk*, V, 262-63.

13 İbn Asâkir, *Târihu Dımeşk*, V, 266-267.

14 Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl*, I, 446.

15 Sıddîkî, Muhammed Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi* (trc. Yusuf Ziya Kavakçı), İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966, s. 85.

16 Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, İstanbul: Çağrı yayınları, t.y, I, 25.

1. Yahyâ b. Saïd < Ubeydullâh b. Ömer < Na'fi < Abdullah b. Ömer
2. Süfyân b. Uyeyne < Ubeydullâh b. Ebî Yezîd < Naf'î b. Cübeyr < Ebû Hureyre
3. Huşeym b. Beşîr < Davud b. Ebî Hind < Ebû'l-âliye < Abdullah b. Abbâs
4. Muhammed b. Ca'fer < Şu'be < İsmâil b. Hürmüz < Kays b. Ebî Hâzım < Amr b. el-Âs
5. Mu'temir b. Süleyman < Ubeydullâh b. Ömer < Nafi' < İbn Ömer
6. Muhammed b. Seleme < Ebû Abdirrahîm < Zeyd b. Ebî Üneyse < Ümmü Husayn
7. Abdurrâhman b. Mehdî < Süfyân es-Sevrî < A'meş < Abdullah b. Murre < Mesrûk < Abdullah b. Mesud
8. Ya'kub b. İbrahîm < Babası (İbrahîm b. Sa'd) < Velîd b. Kesir < Muhammed b. Amr b. Halhale < İbn Şihâb Zührî < Ali b. Hüseyin < Misver b. Mahrem
9. Abdurrezzâk < Ma'mer < Hemmâm b. Münebbih < Ebû Hureyre
10. İsmâil b. İbrâhîm < Abdülazîz b. Suheyb < Enes b. Mâlik.

Ahmed b. Hanbel'in hocalarından Huşeym (v. 183), Mu'temir b. Süleymân b. Tarhân¹⁷ (v.187), Muhammed b. Cafer el-Gunder (v. 193), İsmâil b. Uleyye (v. 193), Süfyân b. Uyeyne (v.198), Abdurrahmân b. Mehdî (v. 198), Yahyâ b. Saïd el-Kattân (v. 198), Ebû Davud et-Tayâlisi (v. 204), Yâkub b. İbrahîm (208), Abdurrezzâk b. Hemmâm (v. 211) ya eser sahibidir yahut hadis yazdıkları bilinmektedir. Ahmed b. Hanbel'in hocası Mu'temir b. Süleymân'ın hocası Kehmes'in (v. 149) de bir kitabı mevcuttur ve Mu'temir ondan kitabını almıştı.¹⁸ Bunun yanı sıra babası Süleymân b. Tarhân (v. 143) ve hocası Abdullah b. el-Kâsım Ruzeyn'den (v. 130) hadislerini yazılı olarak rivayet etmiştir. Görüldüğü üzere Ahmed b. Hanbel'in kaynaklarının büyük çoğunluğu da yazılıdır. Hem Ahmed b. Hanbel'in hem de hocalarının ve hatta hocalarının hocaları da güvenilir ve hafız hadis âlimleri olmalarının yanı sıra rivayetlerini muhafaza da yazıyı kullanmaları rivayetlerin ortak bir lafızla naklini sağlamıştır. Nitekim Müslim ile Ahmed b. Hanbel rivayetlerinin mukayesesi

17 Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, I-VII (nşr. Ali Muhammed Mu'avvaz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Abdülfettâh Ebû Sünne), Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1416/1995. IV, 142; İbn Hâcer, *Tehzîbü't-tehzîb*, I-XII, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1991, X, 228.

18 Azamî, Muhammed Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993, s. 130.

neticesinde ortaya çıkan çoğu istinsah kaynaklı ufak lafız farklılıkları hariç metinler arası benzerlik bu durumun bir neticesidir.

Ahmed b. Hanbel'in ezberi kuvvetli olduğu halde¹⁹ hadis rivayetini kitaptan yapmayı tercih etmesi yazılı-şifâhî birlikteliğini hadis lafızlarını muhafazada etkili bir yöntem kabul ettiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Ali b. Hucr (v. 244) ve Cüz'ü

Ali b. Hucr b. İyâs es-Sa'dî el-Mervezî h. 154'te doğdu. Aslen Horasanlı olup Dımaşk, Kûfe ve Bağdât gibi ilim merkezlerinin yanı sıra çeşitli ülkelere ilmî seyahatler yapmıştır. Bundan dolayı kendisine rahhâl-cevvâl lakabı verilmiştir.²⁰ Bir müddet Bağdât'ta yaşamış daha sonra tekrar Merv'e dönmüş ve burada vefat etmiştir.²¹ Hadisleri bilhassa Merv ve çevresinde yayılmıştır.

Ebû Bekir el-Hatîb "Güvenilir, yetkin ve hafızdı"; Nesâî "Dikkatli, hafız, güvenilir ve itimad edilen biriydi"²²; Bağdâdî "Güvenilir, yetkin ve hafızdı"²³; Zehebî "Hafız, alim ve ilimde yetkin bir kimseydi", "Güvenilir, hafız, çokça rihle yapan, son derece kıymetli bir alimdi"²⁴ şeklinde Ali b. Hucr'u tavsif ederek onun adalet ve zabt yönünden kusursuzluğuna, hadis rivayetindeki titizliğine vurgu yapmışlardır.

Hocaları arasında başta babası Hucr b. İyâs olmak üzere Süfyân b. Uyeyne, İsmâil b. Ca'fer, İsmail b. Uleyye, Abdullah b. Mübârek gibi âlimler mevcuttur. Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesâî, Ebû Amr Müstemlî ise talebeleri arasındadır. 170'den fazla kişinin Ali b. Hucr'dan hadis yazdığı söylenmektedir. Bu onun ilmî birikiminin kıymetini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Edebiyat ve şiirle de meşgul olan Ali b. Hucr'un *Ahkâmü'l-Kur'ân* ve *Fevâ'id fi'l-hadis* adlı iki eserinin olduğu kaydedilmektedir. Ali b. Hucr aynı zamanda İsmâil b. Ca'fer'in hadis cüzünün ravisidir. İsmail b. Ca'fer'in bahsi geçen eseri günümüze Ali b. Hucr rivayetiyle ulaşmıştır. Ali'ye nispet edilen *Fevâ'id fi'l-hadis* adlı eser büyük

19 Ahmed b. Hanbel hocası Huşeym vefât ettiğinde 20 yaşında olduğunu ve ondan dinlediği tüm hadisleri ezbere bildiğini söylemektedir. Hatta kendisine onun hadisleri arz edildiğinde hangi isnadın hangi hadise ait olduğuna isabetli bir şekilde cevaplamıştır. Bkz. Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 446-47.

20 Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIII, 362; Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 355, 357; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-ilmîyye, ts,II, 450; Zirikli, *A'lâm*, IV, 270.

21 İbn Hâcer, *Tehzîb*, VII, 293.

22 Zehebî, *Siyer*, XI, 509.

23 Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIII, 362.

24 Zehebî, *Siyer*, XI, 507; *Târih*, V, 1186.

ihtimalle bu cüzdür. Tezde²⁵ Müslim'in Ali b. Hucr vasıtasıyla İsmâil b. Ca'fer'den naklettiği hadisler cüzdekiyle mukayese edilmiştir.

Bu sebeple kısaca cüzden bahsetmek gerekmektedir. Hadis rivayetindeki güvenilirliği hususunda ittifak edilen İsmâil b. Ca'fer'in²⁶ Ali b. Hucr rivayetiyle günümüze ulaşan eseri *Hadîsu Ali b. Hucr an İsmâil b. Ca'fer el-Medenî* adıyla neşredilmiştir.

İsmâil b. Ca'fer 477 hadisten müteşekkil cüzü hocalarına göre tasnif etmiş, hocasının aynı raviden aldığı hadisleri de peş peşe zikretmiştir. Nitekim İbn Hâcer, İsmâil b. Ca'fer'in dört cüz halinde ve hocalarından naklettiği hadislerle göre tasnif ettiği bir nüshası olduğundan bahsetmekte ve onu Ali b. Hucr'un rivayet ettiğini belirtmektedir.²⁷ Eserde çoğunlukla sahih hadislerin yanı sıra zayıf hadisler de mevcuttur, rivayetler sıhhat derecelerine göre sıralanmıştır ve semaya delalet eden rivayet lafızlarına dikkat edilmiştir.²⁸

Müslim ile Ali b. Hucr arasındaki ilişki:

Müslim *Sahîh*'inde Ali b. Hucr'dan 184 hadis tahrir etmiştir.²⁹ Bunlardan 96'sı Ali b. Hucr-İsmâil b. Ca'fer aracılığıyla naklettikleri hadislerdir. Bu rivayetlerden Müslim'de yer aldığı halde cüzde geçmeyen 5 hadis mevcuttur. Geriye kalan 91

25 Tekin, Dilek, *Yazılı-Şifâhî Rivâyet Bağlamında Müslim'in Eser Sahibi Hocalarından Rivayetleri* (doktora tezi, 2015), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 120-377.

26 İsmâil b. Ca'fer'in Medine dışına herhangi bir ilmi seyahat yaptığı bilinmemektedir. Hâlihazırda Medine'de o dönemin en önemli ilim merkeziydi. Bu sebeple olsa gerek o burada kalıp Muhammed b. Amr, Abdullah b. Dînâr, Alâ b. Abdurrâhmân gibi Medine'li âlimlerden istifade etmiştir. Abbâsi halifesi Mehdî'nin isteği üzere oğluna hocalık etmek ve ilmini yaymak için Bağdât'a gitmiştir. Bu vazife İsmâil b. Ca'fer'e hürmeti arttırmıştır. Takriben 158 yılından sonra Bağdât'a gittiği düşünülen İsmâil b. Ca'fer'in talebelerinin büyük çoğunluğu ise Bağdât'lıdır. Bunlardan en önemlisi aynı zamanda eserinin ravisi Ali b. Hucr'dur. Hakkında detaylı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî, *Tabakatü'l-kübra*, I-X, (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kâhire: Mektebetü'l-hancî, 1421/2001, VII, 327; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temimî, *Kitâbü's-sikât*, I-IX, Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1393/1973, VI, 44; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 218; Mizzi, *Tehzîb*, III, 56; Zehebî, *Siyer*, VIII, 228; İbn Hacer, *Takribü't-Tehzîb*, (thk. Muhammed Avvâme), Haleb: Dârü'r-Reşîd, 1991, s. 106.

27 İbn Hâcer, *İsâbe*, VI, 504.

28 Bahsi geçen cüzle ilgili detaylı tespit ve değerlendirmeler için bkz. Güşen, Seyit Ali, *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali*, (doktora tezi, 2014), İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 66-69.

29 Nitekim İbn Hâcer de Ali b. Hucr'dan Buhârî'nin 5, Müslim'in ise 188 hadis rivayet ettiğini kaydetmektedir. Bu rakam bizim tespit ettiğimiz sayıya oldukça yakındır. Bkz. İbn Hâcer, *Tehzîb*, VII, 294.

hadisten 16'sı yalnızca isnadın verilmesi, tahvil yahut lafzın başka bir raviye aidiyeti gibi sebeplerle metin mukayesesine dâhil edilememiştir. Müslim İsmâil b. Câ'fer rivayetlerini çoğunlukla Ali b. Hucr'un yanı sıra Yahyâ b. Eyyûb, Yahyâ b. Saîd ve Kuteybe b. Saîd'ten "قَالَ: حَدَّثَنَا" diyerek nakletmektedir. Müslim'in cüzü sadece Ali b. Hucr'dan dinlemekle yetinmediği ve cüzün birden çok ravisi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Buhârî *Sahîh*'te İsmâil b. Ca'fer rivayetlerini Ali b. Hucr'dan değil de Kuteybe b. Saîd'ten, Ahmed b. Hanbel *Müsned*'inde Süleymân b. Davûd aracılığıyla nakletmektedir. Bunların rivayetlerini yeri geldikçe diğer talebelerin rivayetleriyle mukayese imkânı bulduğumuzda benzer olduklarını gördük. İbn Hâcer de söz konusu cüzün Ali b. Hucr, İbn Huzeyme ve Muhammed b. Zebûr'un yanı sıra pek çok ravisi olduğunu kaydetmektedir.³⁰ Bununla birlikte metin mukayesesıyla Ali b. Hucr, Kuteybe b. Saîd, Yahyâ b. Yahyâ ve Yahyâ b. Eyyûb'tan gelen rivayetlerin çoğunlukla aynı yahut benzerlikleri görülmektedir. Bu durumda hepsinin ortak kaynağı İsmâil b. Ca'fer'in cüzünün ravileri olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Müslim'in Ali b. Hucr vasıtasıyla İsmâil b. Ca'fer'den naklettiği hadislerde İsmâil b. Ca'fer<Alâ<Babası<Ebû Hureyre isnad kalıbı 36 defa geçmektedir. Bu isnad kalıbının özelliği Alâ'nın babasının Ebû Hureyre rivayetlerini muhtevi cüzünün ravisi olmasıdır ki bu durumda isnaddaki kimselerin hepsinin müellif olduğu görülmektedir. Bu isnad kalıbıyla geçen rivayetlerden 11'i aynı, 18'i benzer ve 7'si farklı kategoridedir. Müslim'in Ali b. Hucr rivayetlerinde dikkat çeken bir diğer isnad kalıbı ise 17 defa geçen İsmâil b. Ca'fer<Abdullah b. Dînâr<İbn Ömer zinciridir. Bu isnad kalıbıyla gelen rivayetlerden 6'sı aynı, 5'i benzer ve 6'sı farklı kategoridedir. İbn Ömer'in azatlısı Abdullah b. Dînâr'ın ondan pek çok rivayeti vardır ve cüzü olduğu kaydedilmektedir.³¹ Görüldüğü üzere Müslim'in 3 ve 4 nesil öncesine kadarki hocaları hadislerini yazan kimselerdir. Müslim'in hocası Ali b. Hucr ve onun hocası İsmâil b. Ca'fer güvenilir, zabtları övülen hafız kimselerdir ve ayı zamanda hadislerini yazmışlardır. Bu durum metin mukayesesine neticesinde görüldüğü üzere hadis lafızlarının çok büyük oranda aynen nakledilmesini sağlamıştır.

Sahîh'teki Ali b. Hucr<İsmâil b. Ca'fer rivayetlerinin mukayesesine, Sezgin'in iddia ettiği üzere³² isnaddaki müellif ravilerin varlığı hadisin doğrudan o kaynaktan alındığını yahut ahberena, haddesena gibi eda lafızlarının şifâhî nakli yahut yazılı kaynakları ifade ettiğini değil bilâkis her ne kadar yazılı kayıtların varlığının yanı sıra hadislerin isnaddaki eda lafızlarının işaret ettiği üzere şifâhî nakline delalet ettiğini göstermektedir. Şayet Sezgin'in dediği gibi olsaydı metin mukayesesine sonucu

30 İbn Hâcer, *Tehzîb*, VII, 294.

31 Bkz. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 48; Uğur, Müctebâ, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara: TDV yayınları, 1996, s. 54.

32 Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 25, 49, 93.

yaptığımız tasnif düşünüldüğünde bütün hadislerin yapı ve lafız itibarıyla aynı olmaları beklenirdir. Ancak metin mukayesesi sonucu rivayetler arasında görülen harf-i cerrin düşmesi yahut yerine manaca benzerinin bulunması, atıf harflerinin farklılığı, soru edatlarının olup olmaması, bazen kelimelerin düşmesi ya da yerine aynı manaya gelen başka kelimenin geçmesi gibi ufak farklılıkların varlığı, yazılı kayıtla birlikte şifahî rivayete işaret etmektedir. Tıpatıp benzer hadislerin oranının da azımsanmayacak sayıda olması, bir kopyalama/intihalden değil Müslim'in lafzî rivayetteki titizliğinin göstergesidir. Nitekim mana ile rivayete hiç rastlanmamıştır.

Darimî (v. 255) ve Sünen'î

Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fadl b. Behrâm et-Temimî es-Semerkandî ed-Dârimî kendi ifadesiyle Abdullah b. Mübârek'in vefât ettiği yıl yani 181'de Semerkand'da doğmuştur.³³ İlim tahsili için Horasan, Suriye, Irâk, Mısır ve Hicaz gibi ilim merkezlerine gitmiştir.

Dârimî hem ahlâkî hususiyetleriyle hem de zekâsı ve ilmî kapasitesiyle temayüz etmektedir. Şirâzî "Abdullah son derece zeki ve dindardı" diyerek bu duruma işaret ettikten sonra onun hafıza gücü, anlama ve kavrama kapasitesinin yanı sıra ibadet ve takvâda eşsiz bir şahsiyet olduğunu vurgulamaktadır.³⁴ İbn Hibbân "Hadis ezberleyen, fikhını yapan, toplayan, tasnif eden ve rivayet eden mutkin ve dindar biriydi", Ahmed b. Hanbel "Güvenilirdir, ona dünyayı sundular kabul etmedi", Ebû Hâtim "Döneminin önde gelen âlimlerindendir"³⁵, Zehebî "Hafız bir Semerkand âlimidir."³⁶ İbn Hâcer "Güvenilir, faziletli ve hafız bir alimdi,"³⁷ şeklinde onu tavsif etmektedir. Dârimî'nin hicrî III. asırda hadis ilminin merkezi haline gelen Horasan bölgesinin önde gelen âlimlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim er-Râzî Dârimî'yi hadis tenkidi hususunda da otorite kabul etmiş ve cerh ve tadil ile ilgili görüşlerine itibar etmişlerdir.

Yezîd b. Hârûn, Hâlid b. Mahled, Affân b. Müslim, Nadr b. Şümeyl gibi âlimlerden ilim öğrendi. Daha sonra Bağdât'a gidip orada hadis rivayet etti. Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, Ebû Zür'a, Ebû Hâtim gibi meşhur âlimlere ilim öğretti.

Dârimî'nin günümüze ulaşan en meşhur hadis eseri bazı hadisçilerin *Müsned*

33 Zehebî, *Siyer*, XII, 228.

34 Zehebî, *Siyer*, XII, 227.

35 Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, X, 32; Zehebî, *Siyer*, XII, 227; İbn Hâcer, *Tehzib*, V, 295.

36 Zehebî, *Siyer*, XII, 227-228.

37 İbn Hâcer, *Tehzib*, V, 294.

diye isimlendirdikleri *Sünen*'idir.³⁸ Ancak eser mukaddimesinin yanı sıra taharettten vasiyyete kadar uzanan fikhî bölümleri içermektedir. Dolayısıyla kitap bu muhtevası ile ale'r-ricâl sistem anlamında bir müsned değil, sünenidir. Ancak Dârimî'nin *Sünen*'i mürsel ve mevkûf hadisleri de önerdiğinden sünenlerin muhtevasının da dışına çıkmaktadır.

Sünen'in kıymetli ve özgün mukaddimesinde Arapların İslâm öncesi bazı uygulamaları, Hz. Peygamber'in sîreti, hadislerin yazıya geçirilmesi ve ilmin fazileti ile ilgili mevzulara dair hadisler mevcuttur.³⁹ Alâî ve İbn Hâcer gibi hadis otoritelerinin *Sünen*'i *Kütüb-i Sitte*'nin altıncı kitabı olmaya layık görmeleri eserin kıymetini göstermesi açısından önemlidir.

Müslim-Dârimî ilişkisi

Müslim Dârimî'den 64 hadis rivayet etmiştir. Bunlardan sadece 11'i Dârimî'nin *Sünen*'inde yer almaktadır. Söz konusu 11 rivayetten 7'si tahvil, lafzın başka bir raviye aidiyeti yahut ihtisar sebebiyle metin mukayesesine dâhil edilememiştir. Geriye kalan 4 rivayetten 3'ü aynı, 1'i benzer kategorisinde bulunmaktadır. Metin mukayesesine neticesinde Müslim'in Dârimî'den naklettiği hadislerde ortaya çıkan isnad kalıpları şöyledir:

(3)Ebû'l-Yemân<Şuayb<Zührî<Ebû Seleme b. Abdirrahman<Âişe (ranhâ); (3) Mervân b. Muhammed ed-Dîmeşki<Saîd b. Abdülazîz<Atıyye b. Kays<Kaz'a<Ebû Saîd el-Hudrî; (2)Yahyâ b. Hassan<Süleyman b. Bilâl<Hişâm b. Urve<Babası<Âişe (ranhâ). İlk isnad kalıbında Dârimî'nin yanı sıra hocası Ebû'l-Yemân'ın, hocasının hocası Şuayb'ın ve onun hocası Zührî'nin hadis yazan ve eser sahibi kimseler olduğu dikkat çekmektedir. Nitekim Azamî *Cüz'ün fihî Ahâdisu Ebi'l-Yemân* adında bir yazma eserden bahsetmekte ve bu eserin her ne kadar Ebû'l-Yemân'a nispet edilse de Zührî'ye aidiyetinin daha doğru olduğunu söylemektedir.⁴⁰ Çünkü Ebû'l-Yemân hocası Şuayb'ın kitaplarını rivayet icazeti almıştır ki onun da Zührî'nin kitaplarını yazdığı bilinmektedir. Dolayısıyla Müslim bu isnadla bir nevi Zührî'nin kitaplarına vâsil olmaktadır. Yazılı bir eserin mevcudiyeti bahsi geçen isimlerin hocalarından semai'nin olmadığı gibi bir vehme düşülebilir. Ancak bahsi geçen isimlerin aralarında likâ gerçekleşmiştir ve hoca-talebe ilişkisi mevcuttur. Nitekim Ahmed

38 Doğru olan bu eseri *Müsned* değil, *Sünen* diye adlandırmaktır. Bkz. Güler, *Hadis Literatürü*, s. 70, dpnt. 361.

39 İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul: İFAV, 2003, s. 124. Ayrıca bkz. Dıhlevî, *Büstanu'l-Muhaddisin*, s. 92; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 290; Güler, Zekerîya, *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*, Konya: Adal Ofset, 2002, s. 69-70.

40 Bkz. Azamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 250.

b. Hanbel Bış'ın babası şuayb b. Ebû Hamza hadislerini sema ve kıraat yoluyla değil de yalnızca icazetle aldığını öğrenince onun hadislerini sadece itibar için yazmıştır.⁴¹ O *Müsned*'inde şuayb b. Ebû Hamza hadislerini Ebû'l-Yemân Hakem b. Nâfi vasıtasıyla nakletmiş dolayısıyla sadece icazeti yeterli görmeyip sema'ı gerekli görmüştür.⁴² Dolayısıyla bu anekdot Ebû'l-Yemân'ın hocası şuayb'dan sema' veya kıraat metodlarından biriyle hadislerini aldığına işaret etmektedir. Nitekim o, şuayb rivayetlerini ihbarla nakletmektedir.

Sahih'te Dârimî'den nakledilen rivayetlerden çok azı metin mukayesesine uygun olduğundan kesin bir neticeye varmak mümkün olmasa bile sadece Müslim'in değil hocalarının da büyük çoğunluğunun yazılı kaynaklara dayandığı görülmektedir. Dolayısıyla rivayette esas alınacak yazılı bir kaynak rivayetin lafzını muhafazada etkin bir rol üstlenmiştir.

Hennâd b. Serî (v. 243) ve Zühd'ü

Ebû's-serî Hennâd b. es-Serî b. Mus'ab et-Temîmî ed-Dârimî el-Kûfi 152 yılında doğmuştur.⁴³ Döneminin Kûfe şeyhi olan Hennâd b. es-Serî gece gündüz çokça ibadet ettiği, hiç evlenmeyip münzevi bir hayat yaşadığı için "Kûfe rahibi" diye anılmıştır.⁴⁴ Onun zühdünün Hz. İsa zühdüne benzediği söylenmiştir. Hennâd b. Serî'nin varrâk olduğu ve Vekî'nin ona hadis yazdırdığı bilinmektedir.⁴⁵

Hennâd b. es-Serî, takvası ve hadis rivayetindeki ehliyeti âlimlerce takdir edilmiş ve övülmüş biridir. Ahmed b. Seleme onun sürekli Kur'an-ı Kerim okuduğunu ve çokça ağladığını ve komşularının onun ibadet ve taatteki ısrarından hayretle bahsettiğini anlatmaktadır.⁴⁶ Ebû Hâtim "sadûk", Nesâî "sikâ", Zehebî "Hafız ve abiddi" ve "İmam, huccet", İbn Hâcer "sikâ", Ziriklî ise "Muhaddis, zahid bir hadis hafızı" diyerek onu tavsif etmiştir.⁴⁷ Bunun yanı sıra İbn Hibbân *es-Sikât* adlı eserinde ona yer vererek, Vekî' hiç kimseye göstermediği tazim ve saygıyı göstererek, Ahmed b. Hanbel ise Kûfe'de hadis yazılacak kim var diye kendisine sorulduğunu Hennâd'ı işaret ederek

41 İbn Ebû Hatim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *el-Cerh ve't-ta'dil*, I-IX, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî; 1371-73/1952-53, II, 359.

42 Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, (thk. Ebû İshâk İbrâhîm b. Mustafa Âl-i Bahbah Dimyâtî), y.y: Dârü'l-Hüdâ, 2003, s. 333.

43 Zehebî, *Siyer*, XI, 465.

44 Zehebî, *Siyer*, XI, 466; İbn Hâcer, *Tehzib*, XI, 71; Ziriklî, *A'lâm*, VIII, 96.

45 Moğoltay, *İkmâlu-Tehzibü'l-Kemâl*, XII, 169.

46 Zehebî, *Siyer*, XI, 466.

47 Zehebî, *Siyer*, XI, 465-66; İbn Hâcer, *Tehzib*, XI, 71; *Takrib*, s.1025; Ziriklî, *A'lâm*, VIII, 96.

ve Dârekutnî ondan hadis yazarak onun güvenilirliğine dikkat çekmiştir.⁴⁸ Hadis rivayetinde ehil hâfız ve musannif bir muhaddis olduğunu anlaşılan Hennâd b. Serî'nin hadis rivayetindeki titizliğinden dolayı az hadis rivayet ettiği söylenmektedir.⁴⁹

İbn Sa'd Muhammed b. Abdullah b. Numeyr'e kimden hadis yazayım diye sorduğunda o cevaben hadis yazmaya Hennâd'la başlaması gerektiğini, çünkü onun faydalı pek çok eseri olduğunu ve Kûfelilerin hadislerini rivayet ettiğini söylemiştir.⁵⁰

Hennâd b. es-Serî Ebû'l-Ahves (v. 179), Abdullah b. Mübarek (v.181), Ali b. Müshir (v.189) ve Süfyan b. Uyeyne (v.198) gibi Kûfe'nin önde gelen muhaddislerinden ilim öğrendi. *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin tamamı, Ebû Hâtim (v.277), İbn Ebî Dünyâ (v. 281) ve Mutayyân (v.297) ise ondan hadis rivayet etmiştir.

Hadis yazdığı bilinen Hennâd b. es-Serî'nin pek çok eseri olduğu söylenmektedir. Ancak sadece *Zühd* adlı büyük bir eseri günümüze ulaşmış ve matbudur. Abdurrahman b. Abdulcebbar el-Ferivâî'nin tahkikiyle 2 cilt halinde Kuveyt'te basılmıştır. Basma nüshaya göre 1442 hadis ve âsârı muhtevidir.⁵¹

Müslim-Hennâd b. Serî İlişkisi

Müslim Hennâd b. Serî'den 25 hadis nakletmiştir. Bunlardan yalnızca 3'ü Hennâd'ın eserinde de mevcuttur, biri Müslim metnin tamamını vermeksizin isnadı ve lafız farklılığı olan kısmı naklettiği için metin mukayesesine dâhil edilememiştir. Geriye kalan iki rivayet lafızları aynı rivayetler kategorisinde incelenmiştir. Bu üç rivayet neticesinde ortaya çıkan isnad kalıpları şöyledir: Ebû'l-Ahves<Ebû İshâk<Amr b. Meymûn<Abdullah b. Mes'ud; Ebû'l-Ahves<Sâid b. Mesrûk<Abâye b. Rifâ<Dedesî (Râfi' b. Hadîc); Ebû'l-Ahves<Eş'as b. Ebû Şa'sâ<Babası<Mesrûk<Hz. Âişe. Müslim'in Hennâd'tan rivayetlerinin 16'sında hocası Ebû'l-Ahves'tir. Abdullah b. Mübarek'ten 4, Abde b. Süleyman'dan 3, Abser, İbn Ebî Zâide ve Ali b. Müshir'den ise 1'er hadisi mevcuttur. Müslim Hennâd rivayetlerinin tümünü "haddesenâ" sigası ile nakletmiştir. Bilindiği üzere "haddesenâ" semayı dolayısıyla şifâhî rivayeti ihsas eden bir eda sigasıdır. Ancak bu Hennâd'ın hadislerin tahammülü veya edası esnasında hiçbir şekilde yazılı materyal yahut kitap kullanmadığı manasına gelmez ki hâlihazırda hocası varrâk ve musanniftir. Görüldüğü üzere rivayette esas alınacak yazılı bir kaynağın varlığı söz konusudur. Ancak Müslim-Hennâd ilişkisi hakkında

48 Zehebi, *Siyer*, XI, 465; İbn Hâcer, *Tehzib*, XI, 71.

49 Moğoltay, *İkmâlu-Tehzibü'l-Kemâl*, XII, 169.

50 Moğoltay, *İkmâlu-Tehzibü'l-Kemâl*, XII, 169.

51 Eser ve yazmaları hakkında bilgi için bkz. Sezgin, *GAS*, I, 211; Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 69, 148; Kehhâle, *Mucemu'l-müellifin*, IV, s. 66; Güler, *Hadis İlimleri Literatürü*, s. 118.

kesin bir neticeye varmak için daha önce bahsi geçen sebeplerden dolayı yeterli metin mukayesesi imkânı söz konusu olamamıştır.

İbn Ebî Şeybe (v. 235) ve Musannef'i

Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrahim b. Osman el-Absî el-Kûfî 159/776 yılında doğmuştur.⁵² Aslen Vâsıt'lı olup daha sonra Kûfe'ye yerleşmiştir.⁵³ Kûfe gibi büyük bir ilim merkezinde olmasına rağmen Basra, Hicaz, Irak ve Şam bölgelerine ilim tahsili için seyahat etti. Ömrünün son zamanlarına doğru ise Bağdât'ta giderek buradaki Rusâfe Mescidinde yaklaşık 30 bin kişiye ders verdi.⁵⁴

Hadis ilminin önde gelen imamlarından İbn Ebî Şeybe hadisleri çok iyi ezberlemesinin yanı sıra hadislerini yazmış ve yazdırmıştır. Nitekim âlimler onun hadislerin müzakeresi, rivâyeti ile kitap te'lif ve tasnifinde eşsiz olduğunu her defasında vurgulamıştır. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (v.222) hadis ilmini dört önemli muhaddise dayandırmakta ve ilk sırada Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe'yi "hadisi en güzel serdeden, tasnif ve düzene koyan" kişi olarak zikretmektedir.⁵⁵ Sâlih b. Muhammed Cezere (v.279) ise yetiştirdiği âlimler içerisinde müzakere esnasında hafızası en güçlü kişinin İbn Ebî Şeybe olduğunu söylemiştir.⁵⁶ Zehebî ise onun hafızasının güçlülüğünün "İlim deryalarından bir derya idi" şeklinde darb-ı meselle ifade edildiğini kaydetmektedir.⁵⁷ Ahmed b. Hanbel "sadûk", İclî "'Ebûbekir hadisleri ezberleyen güvenilir biriydi", Ebû Zur'a "Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe'den daha iyi hadis ezberleyen görmedim", Zehebî "İmam, hafızların efendisi, büyük eserlerin sahibi"⁵⁸, İbn Hâcer "Güvenilir, hafız, tasnif sahibi"⁵⁹ diyerek onun güvenilirliğini dile getirmişlerdir. İbn Ebî Şeybe'nin hafızası son derece güçlü ve pek çok hadisi ezbere bilen bir muhaddis olmasına rağmen "En az yirmi bin hadisi imlâ yoluyla yazdırmayan birine hadisçi denilmez."⁶⁰ şeklindeki düşüncesi onun hadisçiliği hakkında pek çok ipuçları içermektedir.

52 Zehebî, *Siyer*, XI, 122; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1678; Kettâni, *Hadis Literatürü*, s.66. İbn Ebî Şeybe ve eseri hakkında detaylı bilgi için bkz. Yatkın, Nihat, *Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe ve Kitâbu'l-Musannef'i*, (doktora tezi, Erzurum), 1998, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

53 Moğoltay, *İkmâlu Tehzîbü'l-Kemâl*, VIII, 167.

54 Zehebî, *Siyer*, XI, 125.

55 Zehebî, *Siyer*, XI, 124; İbn Hâcer, *Tehzîb*, VI, 3-4.

56 Zehebî, *Siyer*, XI, 125; İbn Hâcer, *Tehzîb*, VI, 4.

57 Zehebî, *Siyer*, XI, 123.

58 Zehebî, *Siyer*, XI, 123-124.

59 İbn Hâcer, *Takrîb*, s. 320.

60 Ebû'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyutî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, (thk. Abdülvehhab Abdüllatif), Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1979, I, 26.

Vekî' b. el-Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdullah b. Nümejr, Abdullah b. Mübarek, Ebû Davûd et-Tayâlisî aynı zamanda eser sahibi olan ve kendilerinden çokça hadis rivayet ettiği hocaları arasındadır. Tirmizi hariç *Kütüb-i Sitte* müellifleri ondan hadis almış ve ilminden istifade etmiştir. Nesâî ondan Ahmed b. Ali el-Kâdî vasıtasıyla hadis nakletmiştir. Darimî, Ahmed b. Hanbel, Kuteybe b. Saîd, Ebû Ya'lâ da ondan hadis nakleden önemli muhaddislerdendir.

İslamî ilimlerin çeşitli alanlarında eserleri mevcut İbn Ebî Şeybe'nin hadis ilmi açısından en mühim ve çalışmamızın metin mukayesesinde müracaat ettiğimiz eseri *Kitâbu'l-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*'dır. Musannef türü çalışmalar herhangi bir konuda gelen her türlü haberi toplama maksadıyla te'lif edildiklerinden merfû haberlerin yanı sıra mevkuf ve maktuları da muhtevidirler. İbn Ebî Şeybe de *Musannef*'te her bölümde o konuda mevcut merfû, mevkuf ve maktu rivayetlere, ayrıca tabîilerden sonraki âlimlerin fetvalarına da yer vererek, eseri okuyana söz konusu meselede icmâ yahut ihtilafı anlama kolaylığı sağlamıştır. Eser Kemal Yusuf el-Hut neşrine göre toplam 37943 rivayet içermektedir. Bu özelliğiyle eser sahasında yazılmış en hacimli ve muhtevası en zengin çalışmadır.

Müslim-İbn Ebî Şeybe İlişkisi

Müslim *Sahih*'inde İbn Ebî Şeybe'den 1296 hadis tahric etmiştir. İbn Hâcer *Zühre* isimli bir eserden naklen Müslim'in İbn Ebî Şeybe'den 1540 hadis rivayet ettiğini kaydetmektedir.⁶¹ Ancak Cevamiu'l-kelim adlı hadis programında yaptığımız tarama neticesinde biz bu rakama ulaşamadık. Nitekim İbn Ebî Şeybe ve *Musannef*'i ile ilgili bir doktora çalışmasında ise Ahmed Davudoğlu'nun *Sahih-i-Müslim Tercüme ve Şerhi*'nin çok yönlü fihristinden hareketle bu rakamın 1300 olduğu söylenmektedir.⁶² Her hâlükârda İbn Hâcer'in verdiği 1540 sayısına ulaşamadığı görülmektedir. Hâlbuki *Tehzib*'deki ifade "Ondan Buhârî otuz, Müslim ise 1540 hadis rivayet etmiştir." şeklindedir. Bu ifadeden anlaşılan Buhârî ve Müslim'in İbn Ebî Şeybe'den rivayet ettikleri hadislerin sayılarının hangi eserlerine aldıkları belirtilmeksizin verilmiş toplam sayılar olduğudur. Bu itibarla geriye kalan 244 hadisi Müslim'in *Sahih*'i dışındaki eserlerinde rivayet ettiği anlaşılmaktadır. Ancak İbn Hâcer'in verdiği rakam Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerindeki rivayet sayısı olarak anlatılagelmıştır.

Müslim'de geçen İbn Ebî Şeybe rivayetlerini onun *Musannef*'inde taradığımızda büyük çoğunluğunun aynı rivayet zinciri ve aynı lafızlarla yer almış olduğunu gördük. Bunun yanı sıra 200 kadarı ise *Sahih*'te yer aldığı halde *Musannef*'te yoktur. Nitekim

61 İbn Hâcer, *Tehzib*, VI, 4.

62 Bkz. Yatkin, "Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe ve Kitâbu'l-Musannef'i", s.143.

Suyutî Müslim'in vicade yoluyla alınan hadisler naklettiğinden dolayı tenkit edildiğini söyledikten sonra örnek olarak İbn Ebî Şeybe rivayetini nakletmektedir.⁶³ *Sahih*'te bu şekilde İbn Ebî Şeybe'den 3 rivayet vardır ancak bunlar *Musannef*'te mevcut değildir.

Müslim'in eserinin en önemli meziyeti ve Buhari'nin eserine üstünlük yönü olarak zikredilen bir hadisin bütün tariklerini müteaddid isnatlarla ve muhtelif lafızlarla bir araya getirmiş olmasıdır.⁶⁴ Müslim'in İbn Ebî Şeybe'nin bin küsür rivayetini eserine alması ve Sezgin'in, "Daha evvelki edebiyatın bâblarına tâbî olma keyfiyeti, *Kütüb-i Sitte*'nin hepsinde müşahade olunmaktadır"⁶⁵ tespiti ile birlikte değerlendirecek olursa Müslim'in İbn Ebî Şeybe'nin hadisin farklı senedlerini birarada toplaması ve bir hadisi müteaddid senedlerle rivayet etmesi metodundan istifade ettiği görülmektedir.

Mâmafih her ne kadar Müslim *Sahih*'ine bölüm ve konu başlıkları koymamışsa da *Musannef* ile mukayese edildiğinde İbn Ebî Şeybe'den alınan hadislerin muhteva açısından aynı bölüm ve bablarda geçmiş olması tertip ve tevbib yönünden de hocasından büyük oranda etkilendiği anlaşılmaktadır. Zira Müslim eserine mukaddimesinde "Haddesenâ Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe" diyerek rivayete kendisiyle başladığı hocasına eserinin hemen her sayfasında yer vermekte ve böylesi rivayetler adeta eserin iskeletini oluşturmaktadır. Bu sebeptendir ki bu çalışmada Müslim'in İbn Ebî Şeybe'den rivayetlerini metin mukayesesine dâhil etmek mümkün olamamıştır. Bu hususun müstakil bir çalışma olarak incelenmesinin daha isabetli olacağı kanaatine varılmıştır. Zira Müslim'in hocası İbn Ebî Şeybe'den bu kadar çok hadis rivayet etmesinin bir anlamı olmalıdır. Bunun sebebi olarak akla ilk gelen Müslim'in kendisiyle aynı hassasiyetleri taşıyan İbn Ebî Şeybe'nin de lafzî rivayete önem vermesidir. Bu sebeple olsa gerek hafızası son derece güçlü ve hadis ezberinde çokça övülen bir kimse olmasına rağmen İbn Ebî Şeybe hadisleri ezberlemenin yanı sıra yazmayı da gerekli görmüştür. Hatta o 20 bin hadis yazdırmayı gerçek bir hadisçi olmanın koşulu kılmıştır. Bu hassasiyet onun hadislerin lafzını muhafazada ezberin yanı sıra yazıyı da gerekli gördüğüne ve ezberle birlikte yazıyı hadislerin lafzını muhafazada en etkili yöntem kabul ettiğine işaret etmektedir.

63 Suyutî, *Tedrib*, s. 348.

64 Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih*, s. 219.

65 Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 105.

İshâk b. Râhûye (v.238) ve Müsned'i

Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî h. 161/778 yılında Merv'de dünyaya gelmiştir.⁶⁶ Onun 163/780⁶⁷ veya 166/783⁶⁸ yılında doğduğunu söyleyenler de vardır ancak genel kanaat 161 yılında doğduğunu yönündedir. "Hâfız", "emîrû'l mü'minin fi'l hadis", "şahinşah", "Horasan'ın fakih ve muhaddisi" gibi unvanlarla anılagelmiştir.

İlk tahsilini Merv'de yapan İbn Râhûye 23 yaşından itibaren ilim yolculuklarına çıkmaya başlamıştır. 184 yılında 23 yaşındayken Irak'a gitmiş⁶⁹, oradaki büyük âlimlerle görüşmüş ve etbâu't-tâbiînin büyüklerinden hadis yazmıştır.⁷⁰ İshâk, Bağdat'ın yanı sıra diğer ilim merkezleri olan Hicâz, Yemen ve Şam'a da gitmiştir.⁷¹ İbn Râhûye tahsilini tamamladıktan sonra Nişâbur'a yerleşti ve ömrünün sonuna kadar burada yaşadı ve ilimle meşgul olmaya burada devam etti.⁷²

Hafızasının kuvvetiyle meşhur İshâk b. Râhûye hakkında İbn Hibbân "Fıkıh, ilim ve hıfz açısından zamanının önde gelenlerindendi", Ebû Zür'a "İshâk'tan daha hafızı görülmedi", Mizzi "Kendisinde hadis, fıkıh, hıfz, sıdk ve veranın bulunduğu bir din alimidir"⁷³, Zehebi "Büyük imam, Doğu'nun şeyhi, hafızların efendisi"⁷⁴, İbn Hâcer ise "Sika, hafız ve müctehittir."⁷⁵ diyerek onu tevsik etmiştir.

İshâk b. Râhûye'nin hadis rivâyet ettiği Abdullah b. Mübârek (v.181), Fudayl b. İyaz (v.187), Cerîr b. Abdilhamid er-Râzî (v.188), İsmâil b. Uleyye (v.193), el-Velid b. Müslim (v.195), Veki'b. el-Cerrâh (v.197), Abdullah b. Vehb (v.197), Süfyân b.

66 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 116; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl*, II, 378, Zehebi, *Siyer*, XI, 359; İbn Hacer, *Tehzib*, I, 197, 83. İshâk b. Râhûye ve *Müsned*'iyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Ebû Yakub İshâk b. İbrahim b. Mahled b. İbrahim el-Hanzalî, *el-Müsned İshâk b. Râhûye*, (thk. Abdulğafur b. Abdülhak el-Belûşi), Medine: Mektebetü'l-imân, 1991, s. 16; Abdullah Aydınlı, 'İbn Râhûye', *DİA*, XX, 241; Dölek, Adem, *İshâk b. Râhûye ve Hadis İlmindeki Yeri*, Erzincan: Beka Yayınları, 2005.

67 Ebû'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbâu ebnâi'z-zamân mimma sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehül'a'yan*, (thk. İhsan Abbas), Beyrut: Dâru Sadır, 1978, I, 200.

68 İbn Hacer, *Tehzib*, I, 197; İbn Râhûye, *el-Müsned*, s. 16.

69 Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl*, II, 378.

70 Zehebi, *Siyer*, XI, 359.

71 İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 200; İbn Hacer, *Tehzib*, I, 198.

72 Aydınlı, 'İbn Râhûye', *DİA*, XX, 241.

73 Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl*, II, 382-83.

74 Zehebi, *Siyer*, XI, 358.

75 İbn Hâcer, *Takrîb*, s. 99.

Uyeyne (v.198), Abdurrahman b. Mehdî (v.198), Abdurrezzâk b. Hemmâm (v.211) gibi yaklaşık 174 hocası vardır.⁷⁶ İshâk b. Râhûye, Ahmed b. Hanbel, İbrâhim b. Süfyân (v.249), Dârimî (v.255), İbn Kuteybe (v.276) Hasan b. Süfyân (v.303), İbnu Huzeyme (v.311) gibi pek çok muhaddise ve meşhur hadis imamlarına hocalık yapmıştır.⁷⁷

İshâk b. Râhûye'nin *Müsned* adlı çalışması ilk hadis kitaplarından olması bakımından önemlidir. 2648 hadis ihtiva eden IV. cildi günümüze ulaşan eserin 6 cilt olduğu ifade edilmektedir.⁷⁸ Tespitimize göre İbn Râhûye *Müsned*'ini sahâbi ravilerin mensup oldukları şehirleri esas alarak düzenlemiş, öncelikle sahih hadisleri derlediği eserinde ravilerin güvenilirliği ve hadislerin sıhhatine dair bilgi verip, garîb kelimeleri açıklamış ve bazı hadislerin yorumunu yapmıştır.

Müslim-İshâk b. Râhûye ilişkisi

Müslim *Sahih*'inde hocası İshâk'tan 587 merfu toplam 605 hadis nakletmiştir. Bu merfû hadislerden ise 88'i İshâk'ın *Müsned*'inde yer almaktadır. Bunlardan yalnızca 35'i metin mukayesesine dâhil edilebilmiştir. Geriye kalan 53 rivayetin sadece isnadın verilip “هَذَا الإسناد مثله” denilerek metnin verilmemesinden dolayı metin mukayesesesi yapılamamıştır. Metin mukayesesesi neticesinde bahsi geçen bu 35 rivayetten 4'ünün lafızlarının aynı, 9'unun benzer, 22'sinin ise farklı olduğu görülmüştür.

Müslim'in İshâk'tan naklettiği hadislerin geneline bakıldığında ellisinde hocasının Cerîr b. Abdülhamîd (v. 188) bunlardan 12'sinde ise Cerîr'in hocasının Mansûr b. Mu'temîr (v.132) olduğu görülmektedir. Tekrar eden bu isnad kalıbını incelediğimizde ise hem İshâk'ın hocası Cerîr'in hem de Mansûr'un hadis yazan nüsha sahibi kimseler olduğu görülmüştür. Cerîr Mansûr'dan 800 hadis ihtiva eden bir kitabını yazmıştır.⁷⁹ Mansûr ise tahsiline başladığı ilk dönemlerde hadis yazımına taraftar olmayıp yalnızca hafızasına güvenirken daha sonraları pişmanlık duyarak hadislerini yazmaya başlamıştır.

Öte yandan İshâk b. Râhûye'nin diğer bir hocası Süfyân b. Uyeyne'nin de erken yaşlarda hadis yazmaya başladığından günümüze ulaşan bir hadis cüzü olduğundan bahsetmiştik. Aynı şekilde isnadlarda geçen İshâk'ın hocası Nadr b. Şümeyl'in hocası Şu'be'nin hadislerini yazdığı Şu'be'nin de hadisleri hem ezberleyen hem de yazan bir kimse olduğu malumdur. Nitekim *Sahih*'te İshâk b. Râhûye<Nadr b. Şümeyl<Şu'be

76 Mizzi, *Tehzibül-Kemâl*, II, 373-374; Zehebî, *Siyer*, XI, 359; İbn Hacer, *Tehzib*, I, 197.

77 Mizzi, *Tehzibül-Kemâl*, II, 376-377; Zehebî, *Siyer*, XI, 359-360; İbn Hacer, *Tehzib*, I, 197.

78 Zirikli, *A'lâm*, s. 292; Kettânî, *Hadis Literatürü*, s.

79 Azamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 81.

kalıbıyla geçen 14 hadis mevcuttur. Abde b. Süleymân<Hişâm b. Urve<Babası, Ebû Muâviye<A'meş, Ebû Muâviye<Hişam, Ravh b. Ubâde< İmam Mâlik isnadındakilerin tümü yine İshâk'ın hocalarından Abdülvehhâb b. Abdülmecîd es-Sekafî, Vekî hadis yazan ve yazdıran kimselerdir. Görüldüğü üzere sadece Müslim'in hocasının değil onun hocaları ve hocalarının da hocalarının eser, cüz, nüsha sahibi yahut hadis yazan kimseler olduğu görülmektedir.

Son olarak Müslim ile İshâk rivayetlerinin mukayesesi neticesinde ortaya çıkan lafız farklılıklarının diğer tüm mukayeseler göz önünde bulundurulduğunda nispeten fazlalığı dikkat çekmektedir. Bunun sebebi muhtemelen Müslim'in erken yaşlarda hocası İshâk'tan hadis rivayet etmesi ve muhtemelen *Sahih*'ini yazdığı esnada onun hayatta olmaması dolayısıyla ondan rivayetlerini tekrar müzakere etme fırsatı yakalayamamasıdır. Zira Müslim'in eserini hocalarının çoğunluğu hayattayken yazmış ve aynı hocasına tekrar tekrar giderek hadis müzakeresi yapmıştır.

Saïd b. Mansûr (v. 227) ve Sünen'i

Ebû Osman Sa'îd b. Mansûr b. Şu'be el-Mervezî et-Talâkânî el-Belhî el-Horasânî 137 yılında Horasan'ın Belh şehrinin Cüzeçânî kasabasında doğmuştur.⁸⁰ Horasan, Hicâz, Irak, Mısır, Şam, Cezîre gibi merkezlere ilmî seyahatler yaptı ve nihayetinde Mekke'ye yerleşmiştir.⁸¹

Saïd b. Mansûr hadis ilmindeki ehliyeti sebebiyle kaynaklarda hâfız, imam, hüccet, şeyhu'l-harem gibi unvanlarla anılmıştır. Nitekim Ebû Hâtım (v. 277) "Son derece güvenilir, hadis toplayıp tasnif eden biridir", Halîlî (v.359) "Alimler güvenilirliği hususunda ittifak etmiştir"⁸², Zehebi "Hafız, imam ve Şeyhu'l-haremdir"⁸³, İbn Hâcer ise "Güvenilir bir musanniftir."⁸⁴ diyerek onu tevsik etmiştir. Talebelerinden Harb el-Kirmânî (v. 280) de hocası Saïd'in hafızasının güçlüğüne ve hadis rivayetindeki titizliğine şu sözleriyle işaret etmektedir: "219 senesinde ondan hadis yazdım. 10 bin kadar hadisi bize hafızasından yazdırdı. Zaten bundan sonra pek çok hadis kitabı tasnif etti ki ilmi buna yetecek kadar genişti."⁸⁵ Zira talebesinin verdiği tarihe bakıldığında Saïd b. Mansûr'un bu sıralarda 80'li yaşlarda olduğu görülmektedir

80 Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin el-Buhârî el-Kelâbâzî, *Ricâlü-Sahih-i Buhârî*, I-II, (thk. Abdullah el-Leysi), Beyrut: Dârü'l-Mârife, 1987, I, 295; Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl*, XI, 77; Moğoltay, *İkmâlu-Tehzibü'l-Kemâl*, V, 360.

81 Zehebi, *Siyer*, X, 586.

82 Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl*, XI, 80-81.

83 Zehebi, *Siyer*, X, 586.

84 İbn Hâcer, *Takrib*, s. 241.

85 Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl*, XI, 81; Zehebi, *Siyer*, X, 587; İbn Hâcer, *Tehzib*, IV, 90.

ki bu yaşına rağmen hafızasının hala berrak ve ezberinin kuvvetli olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan el-Kirmâni'nin sözü Saîd'in eserlerini 219 yılından sonra yazdığına da işaret etmektedir.

Ezber kabiliyetine ve gücüne rağmen Saîd b. Mansûr hadislerini yazmış ve hadis rivayetinde kendi kitabını esas almıştır. Hatta kitabının güvenilirliğinden dolayı her daim kitabına bağlı kalma hususunda ısrar eder ve kitabında başkalarının rivayetine muhalif bir şey görse dahi ondan vazgeçmezdi.⁸⁶

Saîd b. Mansûr'un en çok etkilendiği ve istifade ettiği hocaları Leys b. Sa'd (v.175), Mâlik b. Enes (v. 179), Abdullah b. el-Mübârek (v. 181), Cerîr b. Abdilhamîd Hüseyim b. Beşîr (v.183), Abdullah b. Vehb (v. 197), Süfyân b. Uyeyne'nin (v. 198) aynı zamanda ilk musannifler olması dikkat çekicidir.⁸⁷ Saîd b. Mansûr'dan rivayette bulunan ve tasnif devrinin önde gelen şahsiyetlerinden olan talebeleri arasında Ahmed b. Hanbel, Abdullah b. Abdurrahmân ed-Dârimî, Ebû Zûr'a er-Râzî (v. 264), Ebû Dâvûd (v. 275) mevcuttur.⁸⁸

Saîd b. Mansûr'un pek çok eseri olduğu bilinmekte ancak bugün elimizde sadece *Musannef* diye de anılan *Sünen*'inin III. cildine ait kısım mevcuttur. Eserin müellifinden ravisi, Muhammed b. Alî b. Zeyd es-Sâ'îğ olup, bu tek cilt faraizin son bölümü, cihad, vasaya, nikâh ve talak kitaplarını muhtevidir. Eser çok miktarda mu'dal, munkatı ve mürsel hadis ihtiva etmektedir. Öte yandan eserde birçok sülâsi hadis olduğu da söylenmektedir.⁸⁹

Müslim-Saîd b. Mansûr ilişkisi

Müslim *Sahih*'inde Saîd b. Mansûr'dan 60 hadis nakletmiştir.⁹⁰ *Sünen*'in büyük çoğunluğu eksik olduğundan bize ulaşan 2978 hadis ihtiva eden kısmında bahsi geçen 60 hadisten yalnızca 17'si yer almaktadır. Bu 17'den ise sadece 11'i metin mukayesesine elverişlidir. Geriye kalan 7'si tahvil yahut telfik sebebiyle mukayese edilememiştir. Müslim'in Saîd b. Mansûr'dan *Sahih*'te naklettiği bu 11 hadisi aynı

86 Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XI, 81; Zehebî, *Siyer*, X, 590; İbn Hâcer, *Takrib*, s. 241.

87 Bkz. Zehebî, *Siyer*, X, 586-87 Saîd b. Mansûr ve bahsi geçen hocaları arasındaki ilişkiye dair önemli bilgi ve tespitler için bkz. Ali Akyüz, *Saîd b. Mansûr'un Musannef'inin Yeniden İnşası*, İstanbul: İFAV, 1997, s. 72.

88 Bkz. Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XI, 79; Zehebî, *Siyer*, X, 587.

89 Dıhlévî, *Bustânu'l-muhaddisîn*, s. 56-57. Ayrıca *Sünen*'in hususiyetleriyle ilgili detaylı bilgi ve kaynaklarının yazılı olduğuna dair tespit ve tahlil için bkz. Akyüz, *Saîd b. Mansûr'un Musannef'inin Yeniden İnşası*, s. 68-72.

90 *Zühre* adlı eserde de Müslim'in ondan 60 hadis rivayet ettiği belirtilmektedir. Moğoltay, *İkmâlü Tehzîbü'l-Kemâl*, V, 360.

sened ve metne sahip Saïd'in *Sünen*'indekilerle mukayese ettiğimizde 3'ünün lafızlarının aynı, 2'sinin benzer, 6'sının ise farklı olduğu görülmüştür.

Metin mukayesesıyla ortaya çıkan lafızlar arası benzerlik yazılı rivayete işaret etmektedir ki Saïd'in hafızası güçlü ve hadis ezberi düzgün bir kimse olmasının yanı sıra hadislerini yazdığından ve yazdırdığından yukarıda bahsetmiştik. Daha da ötesinde Saïd b. Mansûr'un istifade ettiği hocalarının hatta onların hocalarının da eser sahibi olması sadece Saïd'in değil onun kaynaklarının da yazılı olduğunu gözler önüne sermektedir. Örneğin Abdullah b. Mübârek<Musâ b. Ukbe<Nafî<İbn Ömer, Abdullah b. Vehb<Amr b. el-Hâris<Bükeyr b. Eşecc isnad kalıbındakilerin her biri hafız ve müelliftir, Amr ise aynı zamanda fakihdir. Abdullah b. Vehb'in Amr b. el-Hâris'ten (v. 149) bir kitap elde ettiği, Bükeyr b. Abdullah el-Eşecc'in (v. 122) ise kitapları olduğu ve talebelerinin bunları ondan rivayet ettiği bilinmektedir.⁹¹ İki isnadda Amr b. el-Hâris'in hocası olarak adı geçen Yezid b. Ebû Habîb'in de hadis yazdığı ve hadislerini muhtevi bir cüzün Leys tarafından rivayet edildiğini bilmekteyiz.⁹² Bunun yanı sıra Abdullah b. Vehb'in bir diğer hocası Ebû Hânî el-Basrî'nin (v. 142) de kitabı mevcuttu.⁹³ Aynı şekilde güvenilir, meşhur hafız ve fakih Hammâd b. Zeyd'in (v.179) de hocası Eyyûb es-Sahtiyânî'nin (v. 131) derslerinde yazdığı⁹⁴ ve onun bir kitabına sahip olduğu söylenmektedir. Hocası Eyyûb'e gelince çok sayıda hadis yazdığı bu sebeple de İbn Sa'd'ın onu hadis biriktiricisi diye tavsif ettiği bilinmektedir.⁹⁵ Yine İshâk'ın hocalarından Ebû Avâne'nin hadis yazan ve kitaplarından hadis rivayet eden bir kimsedir.⁹⁶ Hâlid b. Abdullah<İsmâil b. Ebû Hâlid<Abdullah b. Ebû Evfâ isnadındakilerin de her biri hadis yazan kimselerdir. Hâlid hadis yazmış ancak hocasına okuyamadan ölmüştür.⁹⁷ İsmâil b. Ebû Hâlid'te de hocası Abdullah b. Ebû Evfâ'dan yazdığı hadisler mevcuttu.⁹⁸ Yine Hâlid'in hocalarından Süheyl b. Ebi Sâlih'in babasından naklettiği bir hadis cüzü olduğundan daha önce bahsetmiştik.

91 Azamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 110, 114.

92 Azamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 243.

93 İbn Hâcer, *Tehzîb*, I, 358.

94 Yahyâ "Eyyûb'un derslerinde Hammad'dan başka hiç kimse yazmazdı" demiştir. Rivayetlere göre o kör ve ümmîydi ancak Ubeydullah b. Ömer de onu hadis yazarken gördüğünü söylemektedir. Bkz. İbn Hâcer, *Tehzîb*, III, 11. Rivayetlerin tümü bir arada düşünüldüğünde Hammâd b. Zeyd'in doğuştan kör olmadığı anlaşılmaktadır. Ümmîliğiyle ilgili rivayet gelince Hammâd gibi fakihliği ve hadisçiliğiyle şöhret bulmuş bir âlimin okur-yazar olmaması düşünülemez. Dolayısıyla bu bilgi tahkike muhtaçtır.

95 İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 14; İbn Hâcer, *Tehzîb*, I, 398.

96 İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 43.

97 Azamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 182.

98 İbn Hâcer, *Tehzîb*, V, 151.

Bu tablo *Kütüb-i Sitte*'nin yazılı kaynaklarının olup olmadığı tartışması bir yana bir önceki dönemini temsil eden Saïd b. Mansûr'un ve çağdaşlarının eserlerinin, hatta bir öncesinin dahi yazılı kaynaklara dayandığının önemli bir göstergesidir.

Yazılı kaynakların varlığına rağmen Saïd b. Mansûr'un sema olmaksızın kitaptan hadis rivayet etmediğini semâya son derece önem verdiğini Leys b. Sa'd'ın kâtibi Ebû Sâlih el-Mısri'ye (v. 223) bu hususta yönelttiği soruların tetkikinden çıkarmak mümkündür.⁹⁹ Nitekim Saïd b. Mansûr'un hadisleri tahammül ve eda ederken istisnalar dışında daima "حَدَّثَنَا" lafzını kullandığı görülmektedir. Her ne kadar "حَدَّثَنَا" ile "أَخْبَرَنَا" lafızları arasında fark gözetilmediği ifade edilse de sürekli "أَخْبَرَنَا" yı kullananlar¹⁰⁰ olduğu gibi bu iki lafzı ayırt edenler¹⁰¹ de olmuştur. Dolayısıyla Saïd b. Mansûr'un arza tahsisi yaygın hale gelen "أَخْبَرَنَا" yerine "حَدَّثَنَا" yı tercihi muhtemelen merviyatının tamamını sema yoluyla aldığını açık bir şekilde ifade etmek istemesinden kaynaklanmaktadır. Benzer şekilde bu iki rivayet lafzını birbirinden açık bir şekilde ayırdığı bilinen Müslim de hocası Saïd b. Mânsûr'dan rivayetlerinin tamamında "حَدَّثَنَا"yı tercih ederek yazılı kaynağın mevcudiyetine rağmen ondan aldığı hadislerin tamamında semasının varlığını göstermiştir.

Netice itibariyle Müslim'in hocası Saïd b. Mansûr ile irtibatını en güzel özetleyen *Sahih*'inin telifinde Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Osman b. Ebî Şeybe (v. 239) ve Saïd b. Mansûr'un sıhhatinde icma ettikleri hadisleri kastederek sadece sıhhatinde icmâ olan hadisleri eserine aldığını söylemesidir.¹⁰²

Yahyâ b. Maîn ve Cüz'ü

Ebû Zekeriya Yahyâ b. Maîn b. Avn b. Ziyad b. Bistâm b. Abdurrahmân el-Murri'nin hicri 158 yılının sonunda doğmuştur.¹⁰³ Yahyâ b. Maîn Bağdatlı'dır ancak Arap değil Serahslı'dır.¹⁰⁴

Hadis ilmindeki ehliyeti özellikle cerh-tadil uzmanlığıyla öne çıkan Yahyâ b.

99 Akyüz, *Saïd b. Mansûr'un Musanef'inin Yeniden İnşası*, s. 47.

100 Bağdâdi, *Kifâye*, s. 284-85.

101 Babanzâde Ahmed Naîm, *Hadis Usûlü ve İstılahları*, (yayına hazırlayan: Hasan Karayiğit), İstanbul: Düşün yayıncılık, 2010, s. 403.

102 Babanzâde, *Hadis Usûlü ve İstılahları*, s. 221.

103 Zehebî, *Siyer*, XI, 72; İbn Hâcer, *Tehzib*, XI, 287. Yahyâ b. Maîn ve Eserleri ile ilgili müstakil çalışmalar Mustafa Işık, *Yahya b. Maîn'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*, (yüksek lisans tezi, 1991), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Cemâl Ağırman, "Yahyâ b. Maîn ve Hadis İlmindeki Yeri", *CÜİFD*, sayı 1,(1996), s. 75-94; Erdinç Ahatlı, "Yahyâ b. Maîn'in Eserleri ve Kullandığı İhtilafı ve Garib Lafızlar", *SÜİFD*, sayı 1,(1996), 211-232.

104 Zehebî, *Siyer*, XI, 72; İbn Hâcer, *Tehzib*, XI, 288.

Maîn hakkında Ahmed b. Hanbel “Ricâl ilmini en iyi bilenimizdir” Ebû Hâtim “Yahyâ b. Maîn’in nefret ettiği bir Bağdat’lı görürsen bil ki yalancıdır”, Nesâî “Zekeriyya’nın oğlu güvenilir emin bir kimsedir ve hadis imamlarındandır”, Zehebî “İmam, hafız, uzman ve hadisçilerin hocasıdır”¹⁰⁵, İbn Hâcer ise “Cerh-tadil uzmanı, güvenilir, hafız meşhur bir alimdi”¹⁰⁶ diyerek onu tevsik ve tavsif etmişlerdir. Bir hadisin durumunu anlayabilmek için, onu elli defa farklı vecihleriyle yazdığı rivayet edilmektedir.¹⁰⁷ Hadisleri yazmış olduğu defterleri göstererek “Burada olmayan her hadis yalandır.”¹⁰⁸ şeklindeki ifadesi bu titizliğinin bir neticesi olarak güvenine işaret etmektedir.

Rihleyi çok önemseyen Yahyâ b. Maîn önemli bir ilim merkezi ve ulemanın uğrak yeri Bağdât’ta yaşamasına rağmen Basrâ, Kûfe, Mısır, Dimeşk, Rey, Horasan’a da ilmî seyahatler yapmıştır.¹⁰⁹

Yahyâ b. Maîn’in en çok istifade ettiği hocaları arasında İsmail b. Ayyâş (v. 182), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (v. 189), Muhammed b. Ca’fer el-Gunder (v. 193), İsmail b. İbrahim b. Uleyye (v. 193) gibi önemli âlimler vardır.¹¹⁰ Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd’ın yanı sıra Ahmed b. İbrâhîm ed-Devrakî (v. 246), Cafer b. Muhammed et-Tayâlisî (v. 282) onun ilminden istifade eden kimselerdendir.¹¹¹

Ezber hadislerinin çokluğu ve geniş hadis bilgisinin yanı sıra onu asıl ayrıcalıklı kılan cerh tadil ilmindeki yetkinliğidir. Vefat ettiğinde geriye külliyatlı miktarda kitap bıraktığı söylenmektedir. Ancak daha çok cerh-tadil ve tabakât ilmindeki eserleri bilinen İbn Maîn’in bugün sadece bir hadis cüzü matbudur. Ebû Abdullah Ahmed b. Hasan es-Sûfi’nin (v. 306) İbn Maîn’den rivayet ettiği hadis cüzünde 65 hadis yer almaktadır.¹¹² Nitekim Zehebî de Yahyâ b. Maîn’e ait telif edilmiş hacimli bir eserin olmadığını ancak *Kütüb-i Sitte* ve diğer hadis kaynaklarında rivayetlerinin çokça geçtiğini söylemektedir.¹¹³ Bu ifadeden anlaşılacağı üzere Yahyâ b. Maîn’in o güne ulaşan bir hadis eserinin de olmadığı anlaşılmaktadır. Hâlbuki kaynaklarda onun bir

105 Zehebî, *Siyer*, XI, 71, 74.

106 İbn Hâcer, *Takrib*, s. 597.

107 Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, I, 430.

108 İbn Hâcer, *Tehzib*, XI, 288.

109 Zehebî, *Siyer*, XI, 81-82.

110 Zehebî, *Siyer*, XI, 72; İbn Hâcer, *Tehzib*, XI, 216.

111 Zehebî, *Siyer*, XI, 73; İbn Hâcer, *Tehzib*, XI, 217.

112 Cüz’de bulunan hadislerin tahriri MÜSBE’de Cemal Ağırman tarafından 1988’de “Yahya b. Maîn ve Ebû Abdillâh Ahmed b. el-Hasan es-Sûfi’nin Yahya’dan Rivayet Ettiği Hadis Cüz’ü” adıyla 1988’de yüksek lisans tezi olarak yapılmıştır. Bu tez basılmamıştır.

113 Zehebî, *İber*, I, 327.

Müsned'inden bahsedilmektedir.¹¹⁴

Müslim-Yahyâ b. Maîn ilişkisi

Müslim *Sahîh*'inde Yahyâ b. Maîn'den sadece 4 hadis nakletmiştir. Yukarıda bahsi geçen İbn Maîn'in *Cüz*'ünde bu 4 hadise rastlanmamıştır. Hadis rivayetinde son derece dikkatli ve müteyakkız olan Yahyâ b. Maîn'in çok hadis topladığı ancak nakletmediği bilinmektedir. Zira İbn Maîn Müslim'in daha önce de bahsi geçtiği üzere verdiği sıhhat hükümlerine itibar ettiği dört hocasından biridir. Bu itibarla ondan bu kadar az hadis rivayet etmesi izaha muhtaçtır.

Yahyâ b. Maîn de rivayet lafızlarının kullanımı hususunda son derece titizdir. Ona göre ravî hadisi hocasından hangi yolla almışsa bu durumu rivayet esnasında belirtmesi gerekir. Yahyâ b. Maîn mevzuya dair görüşlerini bizatihi kendisi şöyle ifade etmektedir: "Râvî bir hadisi şeyhinden aldığı şekilde nakletmelidir. Eğer hadisi şeyhinden işiterek almışsa "حَدَّثَنَا" tabirini kullanmalı; şayet hocasına rivayet edeceği hadisleri arz etmişse bunu belirtmek için "عرضت" demelidir. Hadisleri icazet yoluyla almışsa bu durumu yine belirtmeli "اجاز لي" tabirini kullanmalıdır. Talebe hadisleri hocasından kıraat yoluyla almışsa "قرأت فلان" tabirini kullanmalı, "حَدَّثَنَا" yı kullanmamalıdır."¹¹⁵ Anlaşıldığı üzere Müslim kendisiyle aynı ilmî hassasiyetleri taşıyan hocalardan hadis rivayet etmiştir. Müslim'in Yahyâ b. Maîn rivayetlerini "حَدَّثَنَا" ile onun da aynı şekilde hocalarından tahdisle hadislerini nakletmesi rivayetlerinin semaya dayandığını ve aralarındaki likânın ve hoca-talebe ilişkisinin gerçekliğini göstermektedir.

Yahyâ b. Yahyâ et-Temîmî (v. 225) ve Muvatta

Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Abdullah b. Bukeyr b. Abdurrahman et-Temîmî el-Hanzalî en-Nisâbü'rî 142 yahut 152'de doğmuştur.¹¹⁶ Memleketi Horasan'ın yanı sıra Hicâz, Irak, Şam ve Mısır'a hadis yazmak üzere ilmî seyahatler yapmıştır.¹¹⁷

Yahyâ b. Yahyâ ile ilgili İbn Hibbân "İlim, din, fazilet, dindarlık takva bakımından döneminin önde gelenlerindendi", Ebû Zür'a "Güvenilirdir", Ahmed b. Hanbel "Güvenilir olmanın ötesindedir", İshâk b. Rahûye "Şimdiye kadarki hadis aldıklarım

114 Sezgin, *Tarih-i Turasil-Arabi*, I, 203.

115 Bağdâdî, *Kifâye*, s. 430-431.

116 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI, 401; Zehebî, *Siyer*, X, 513. Ayrıca hakkında bilgi için bkz. Buhârî, *Târihu'l-kebir*, VIII, 310; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, IX, 197; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 425-16, İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 296

117 Zehebî, *Siyer*, X, 512.

arasında en güveniliridir”, Zehebî “Şeyhu'l-islam,horasan alimi ve hafızdır”,¹¹⁸ İbn Hâcer “Sikâ, sebt ve imamdır”¹¹⁹ diyerek onu tevsik etmiştir. Üç büyük Horasan fakihlerinden biri kabul edilen Yahyâ b. Yahyâ, Ahmed b. Hanbel'in hadisine ters düştüğü için rivayet ettiği hadisten sarf-ı nazar edip Yahyâ'ya muhalif bir haberde hayır yoktur dediği kimsedir.¹²⁰

Yahyâ tabiinin küçüklerinden Kesir b. Süleym'le görüşmüş ve ondan hadis almıştır. Bunu yanı sıra Yezid b. Zurey' (v.182), Hüseyim b. Beşir (v.183), Cerir b. Abdülhamid (v.188) Ebû Muaviye Muhammed b. Hızâm (v.194) gibi âlimlerden istifade etti.¹²¹ Buharî ve Müslim'in yanı sıra Darimî, Muhammed b. Rafî (v. 245), Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli ondan hadis almıştır.¹²²

Yahyâ'nın sahih kitapları olan hocası Ebû Bekir b. Ayyâş'tan (v.194) ve Süleymân b. Bilâl'den (v.172) hadis yazdığı bilinmekte¹²³ ancak kendisine nispet edilen herhangi bir eser bulunmamaktadır. Mâlik'in *Muvatta* nüshalarını nakleden on altı raviden biridir ve nüshası matbudur.¹²⁴ Müslim'deki rivayetlerinin çoğu da Mâlik'ten mervî olduğundan bu rivayetleri onun *Muvatta* nüshası ile mukayese imkânı doğmuştur.

Müslim-Yahyâ b. Yahyâ İlişkisi

Müslim *Sahih*'inde Yahyâ'dan toplamda 692 hadis nakletmiştir. Bunlardan 236'sı Mâlik'ten mervîdir. Bu 236 rivayeti aynı isnad ve metinle Yahyâ'nın *Muvatta* nüshasında taradığımızda 202'üne rastladık. Metin mukayesesi neticesinde bahsi geçen bu hadislerden 65'inin aynı, 42'sinin benzer, 35'inin ise farklı kategorisinde olduğu görülmüştür. Kalan 60 rivayet ise tahvil, telif gibi sebeplerle metin mukayesesine dâhil edilememiştir.

Metin mukayesesinde ortaya çıkan tablo yazılı kaynağın mevcudiyetinin hadislerin lafzını muhafazada ne derece etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Zira benzere kategorideki hadisler istinsah kaynaklı çok ufak farklılıklar içerdiğinden onları da aynı kategoriye dâhil etmek mümkündür. Dolayısıyla Müslim'in Yahyâ hadislerini % 76 oranında aynen naklettiği ortaya çıkmaktadır ki farklı kategorideki hadislerin de çoğunlukla yine yazı yahut istinsah kaynaklı olduğu düşünüldüğünde

118 Zehebî, *Siyer*, X, 512, 514.

119 İbn Hâcer, *Takrib*, s. 598.

120 Zehebî, *Siyer*, X, 515, İbn Hacer, *Tehzib*, XI, 299.

121 Zehebî, *Siyer*, X, 512, İbn Hacer, *Tehzib*, XI, 297.

122 Zehebî, *Siyer*, X, 512, İbn Hacer, *Tehzib*, XI, 297.

123 Azami, *Hadis Literatürü*, s. 108, 152.

124 Dıhlevî, *Bustânü'l-muhaddisîn*, s. 59.

bu oran daha da artmaktadır. Ancak lafzın muhafazası ve aynen naklinde yazının tek başına yeter sebep olmadığına dikkat çekmek gerekir. Zira bu oranı yükselten en önemli etken Müslim'in hocasının hafız, fakih bir ravi ve hocasından semasının olmasıdır. Nitekim Bakî b. Mahled Yahyâ'nın *Muvatta'* İmam Mâlik'ten 17 kez dinlediği söylemiştir.¹²⁵ Öte yandan Yahyâ b. Maîn Ebû Salih ve Yahyâ'yı hadis ezberleme ve yazma bakımından mukayese etmiş ve Ebû Salih daha çok yazdığını Yahyâ'nın ise daha çok ezberlediğini söylemiştir.¹²⁶

Görüldüğü üzere metin mukayesesıyla ortaya çıkan özdeşliği sadece yazılı bir kaynağın varlığını tahsis etmek mümkün değildir. Bilakis yukarıda sayılan hususiyetlerin her birinin ayrı ayrı katkısı tartışılmaz ancak tümünün birlikteliği ise en ideal ve üst seviyesidir. Müslim'in hocasının hafız, fakih olmasının yanı sıra hocası Malik'in benzer üstün nitelikleri taşıması ve aynı şekilde onun hocalarının da genellikle hafız ve fakih olmaları bu neticeyi doğurmuştur. Zira Malik<Nafi<İbn Ömer isnad kalıbıyla gelen rivayetler 40 defa geçmekte sadece 10'u "lafızları farklı" kategorisindedir ki bunlar dikkate değer farklılıklar değildir. Mâlik<Ebû Zinâd<A'rec<Ebû Hureyre isnad kalıbıyla gelen 11 rivayet ise "lafızları aynı" yahut "lafızları benzer kategorisindedir. Geriye kalan 38 rivayet ise Mâlik'in hocası İbn Şihâb vasıtasıyla Urve b. Zübeyr yahut Said b. Müseyyeb'ten naklettiği hadislerdir ki bunlar da ya "lafızları benzer" yahut "lafızları aynı" kategoridedir. Mâlik<Sümeyy<Ebû Sâlih es-Semmân<Ebû Hureyre isnad kalıbıyla gelen 7 rivayetten de sadece 3'ü çok ufak farklılıklar dolayısıyla "lafızları farklı" kategorisindedir. Ortaya çıkan tablo da görüldüğü üzere tekrar eden isnad kalıbları yazılı rivayetin bir göstergesi olup sadece Müslim'in değil, hocalarının ve hatta hocalarının da hocalarının yazılı kaynaklara dayandığını göstermektedir. Tarihsel veriler yorumlanırken matematik, fizik yahut metafizik bilimlerdeki gibi kat'i ve külli hükümler vermek daha zordur. Bu kaideyi göz önünde bulundurarak tarihsel verileri mümkün olduğunca somut veriler üzerinden tahlil ederek bu doğrultuda neticeler elde etmeye çalışmak incelenen alan gereği daha uygun gözükmektedir. Bundan dolayı rivayet tarihine ilişkin tespitlerimizi Müslim'in *Sahih*'i doğrultusunda değerlendirmek daha uygun gözükse de metin mukayesesıyla elde edilen somut neticeler genele ilişkin bir hakikate de ışık tutmaktadır.

Netice itibariyle Müslim'in *Sahih*'i üzerinden gözlemlediğimiz durumun hadis rivayet tarihinin genel durumunu anlamaya yönelik en güçlü örneği temsil ettiğini de söylemek gerekir. Zira tümevarım kesinlik arz etmez ancak tecrübe verilerinden elde edilen hükümler kesinlik ifade etmektedir.

125 Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI, 404.

126 Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI, 404.

Müslim'in eserleri günümüze ulaşmayan müellif hocaları ve *Sahih*'teki rivayet sayıları ise şöyledir:

1. Ebû Küreyb (v. 248) ve Eseri: Müslim'in *Sahih*'inde rivayetlerinin sayısı 556'dır.
2. Fellâs (v. 249) ve *Müsned*'i: Müslim'in *Sahih*'indeki rivayet sayısı 2'dir.
3. İbrahim b. Said el-Cevherî (v.249) ve *Müsned*'i: Müslim'in *Sahih*'indeki rivayet sayısı 10'dur.
4. İshâk b. Mansur el-Kevsec (v. 251) ve *Müsned*'i: Müslim'in *Sahih*'indeki rivayet sayısı 101'dir.
5. Kâ'nebi (v. 221) ve *Muvatta*: Müslim'in *Sahih*'indeki Kâ'nebi rivayetleri 61 olup bunlardan 13'ü Mâlik'tendir. Zirikli Müslim'in ondan 70 hadis aldığını nakletse de biz bu rakama ulaşamadık.¹²⁷
6. Kuteybe b. Said (v. 240) ve Hadis'i: Müslim 668 hadis almıştır.¹²⁸ Bizim tespitimize göre *Sahih*'teki rivayet sayısı 563'tür.
7. Osman b. Muhammed b. Ebî Şeybe (v. 239) ve Eseri: Müslim'deki rivayet sayısı 135'dir.
8. Muhammed b. Abdullah b. Numeyr (v. 234) ve Eseri: İbn Hâcer Müslim'in ondan 573 hadis rivayet ettiğini söylemiştir,¹²⁹ ancak bu muhtemelen tüm eserlerindeki toplam sayıdır. Zira *Sahih*'te ondan 237 hadis tespit edebilmiştir.
9. Muhammed b. Bekkâr b. Reyân (v. 238) ve Hadis'i: Müslim ondan 9 hadis nakletmiştir.
10. Muhammed b. Beşşâr, Bundâr (v. 252) ve Hadis'i: *Sahih*'te 460 rivayeti mevcuttur.
11. Muhammed b. Hatim b. Meymûn (v. 236) Tefsîr'i: İbn Hacer Müslim'in ondan 300 hadis rivayet ettiğine dair bilgi nakletmiştir.¹³⁰

127 Zirikli, *A'lâm*, IV, 137.

128 İbn Hâcer, *Tehzib*, VIII, 361.

129 İbn Hâcer, *Tehzib*, IX, 283.

130 İbn Hâcer, *Tehzib*, IX, 103.

12. Muhammed b. Müsenna el-Anzî (v. 252) ve Eseri: *Sahîh*'te'de 655 hadisi mevcuttur.
13. Muhammed b. Râfi' (v. 245) ve Kitab'ı: *Sahîh*'te 362 rivayeti mevcuttur.
14. Muhammed b. Sabbah (v. 227) ve *Sünen*'i: *Sahîh*'teki rivayet sayısı 20'dir .¹³¹
15. Muhammed b. Yahya (v. 243) ve *Müsned*'i: *Sahîh*'teki rivâyet sayısı 216'dır.
16. Süleymân b. Davûd (v. 234) ve *Musannef*i: *Sahîh*'teki rivayet sayısı 9'dur.
17. Süreyc (v. 235) ve *Sünen*'i: *Sahîh*'teki riavyet sayısı 28'dir.
18. Şeyban b. Ferrûh (v. 235) ve *Hadis*'i: *Sahîh*'teki rivayet sayısı 91'dir.
19. Yakûb ed-Devrakî (v. 252) ve *Müsned*'i: *Sahîh*'teki rivayet sayısı tespitimize göre 14'tür.
20. Züheyr b. Harb (v. 234) ve *Müsned*'i: *Sahîh*'teki rivayetleri 753'tür.

MÜSLİM'İN ESER SAHİBİ HOCALARINDAN RİVAYETLERİNİN MUKAYESESİNE DAİR BAZI ÖRNEKLER

Müslim'in *Sahîh*'inin kaynaklarıyla ilişkisini ortaya koymak için kaynaklarıyla mukayesesinin yapılması gereklidir. Bu nedenle ilk aşamada, *Sahîh*'deki isnadlarda yer alan Müslim'in şeyhlerinden eser sahibi olanlar tespit edilmiştir ve söz konusu eserlerden günümüze ulaşanlar ile *Sahîh-i Müslim*'in karşılaştırmalı bir analizi eser sahibi râvînin kendi eserindeki rivayeti ile *Sahîh*'teki hadisleri mukayeseyle gerçekleştirilecektir.

I. Lafızları Aynı Rivayetler

Bu bölümde metin mukayesesi neticesinde herhangi bir farklılığın söz konusu olmadığı özdeşliklerin görüldüğü rivayetler yer almaktadır. Burada metin mukayesesine tabi tutulan hadislerden sadece biri örnek olarak zikredilecektir.

131 İbn Hâcer, *Tehzîb*, IX, 231.

3 nolu Abd b. Humeyd Hadisi:

Müslim (İmân, 148)

حَدَّثَنَا عَبْدُ بْنُ مُحَمَّدٍ أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ عَنْ قَابِطٍ عَنْ أَنَسِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: لَا تَقُومُ السَّاعَةَ عَلَى أَحَدٍ يَقُولُ: اللَّهُ اللَّهُ

Abd b. Humeyd (*Müsned*, II, 255)

أَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ أَنَا مَعْمَرٌ عَنْ قَابِطِ بْنِ أَبِي عُبَيْدٍ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: لَا تَقُومُ السَّاعَةَ عَلَى أَحَدٍ يَقُولُ: اللَّهُ اللَّهُ

Ma'mer b. Raşîd (Ma'mer b. Raşîd, *Camî*, XI, 402)

عَنْ قَابِطِ بْنِ أَنَسٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: لَا تَقُومُ السَّاعَةَ عَلَى أَحَدٍ يَقُولُ: اللَّهُ اللَّهُ

Abdurrezzâk (Abdurrezzâk, *et-Tefsîr*, III, 839)

قَالَ: أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ عَنْ قَابِطِ بْنِ أَبِي عُبَيْدٍ عَنْ أَنَسِ بْنِ النَّبِيِّ قَالَ: لَا تَقُومُ السَّاعَةَ عَلَى أَحَدٍ يَقُولُ اللَّهُ

Ahmed b. Hanbel (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XX, 99)

حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ عَنْ قَابِطٍ عَنْ أَنَسِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: لَا تَقُومُ السَّاعَةَ عَلَى أَحَدٍ يَقُولُ اللَّهُ اللَّهُ

İsnad Tahlili: Müslim < Abd b. Humeyd < Abdurrezzâk < Ma'mer < Sâbit el-Bünânî < Enes b. Mâlik < Hz. Peygamber. İsnad muttasıldır, isnaddaki raviler ise güvenilirlerdir.

Metin Tahlili: Müslim ile Abd b. Humeyd rivayetleri mukayese edildiğinde yapı ve lafız itibariyle özdeş oldukları görülmektedir. Söz konusu hadisi Abd b. Humeyd'den nakleden başka kimse bulunmamaktadır ancak Ahmed b. Hanbel hocası hadisi Abdurrezzâk'tan diğer rivayetlerle aynı şekilde nakletmektedir. Rivayetler arası bu derece muvafakatın sebebi ise isnaddaki kimselerin güvenilir ve hafız olmalarının yanı sıra büyük çoğunluğunun musannif ravi olmalarıdır. Zira Abd b. Humeyd'in, hocası Abdurrezzâk'ın ve onun hocası Ma'mer'in günümüze ulaşmış eserleri mevcuttur. Sâbit el-Bünânî'ye gelince ona nispet edilen bir eser yoktur ancak büyük hadis âlimlerinin kendisinden çokça hadis yazdığı bilinmektedir.¹³²

Netice itibariyle, hadisin erken dönemlerden itibaren ortak bir lafızla nakledilemediği anlaşılmaktadır. Bunu mümkün kılan, isnaddaki ravilerin

132 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 374; Zehebî, *Siyer*, V, 222.

zabtları övülen hafız derecesinde kimseler olmalarının¹³³ yanı sıra hadisin erken dönemlerden itibaren yazılı kaydının mevcudiyetidir. Zira yazılı kaydın varlığı hadisleri muhafazada önemli rol oynamaktadır. Nitekim Buhârî Abdurrezzâk'ın kitabından rivayetlerinin daha sahih olduğunu¹³⁴ söylemekte, Ahmed b. Hanbel ise Abdurrezzâk<Ma'mer hadislerinin Basralıların Ma'mer'den rivayetlerinden daha tercihe şayan olduğunu çünkü Yemen'de kitaplarına güvendiğini ve onlardan bakarak rivayette bulunduğunu Basra'da ise yalnızca hafızasından hadis naklettiğini kaydetmektedir.¹³⁵ Zehebî de bu bilgiyi destekler mahiyette Ma'mer'in annesini ziyaret ettiği zaman yanında kitapları bulunmadığı için Basralılara ezberinden naklettiği rivayetlerinde birçok hataya düştüğünü¹³⁶ bildirmektedir. Bütün bu bilgiler ışığında rivayette esas alınacak yazılı kaydın varlığının yani şifâhî-yazılı birlikteliğinin hadisleri aslına uygun biçimde nakletmede son derece etkili olduğunu söylemek mümkündür.

II. Lafızları Aynı Benzer Rivayetler

Bu bölümde metin mukayesesi neticesinde sadece atıf harfi, harf-i cerr, lam-ı tarif, soru edatı gibi yapıyı bozmayan harf mesabesinde eksiklik, fazlalık yahut değişikliklerin söz konusu olduğu dolayısıyla çok büyük oranda benzerliklerin görüldüğü rivayetler yer almaktadır.

19'uncu Abd b. Humeyd Hadisi:

Müslim (Müslim, Cennet ve Sıfatu Naîmuha, 37)

حَدَّثَنَا عَبْدُ بْنُ مُعَيْدٍ حَدَّثَنَا يُوسُفُ بْنُ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنَا شَيْبَانُ عَنْ قَتَادَةَ حَدَّثَنَا أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ قَالَ: لَا تَزَالُ جَحْمٌ تَقُولُ: هَلْ مِنْ مَرْيَدٍ؟ حَتَّى يَضَعَ فِيهَا رَبُّ الْعِزَّةِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى قَدَمَهُ فَنَقُولُ: قَطُّ قَطُّ وَعِزَّتِكَ وَيُرْوَى بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ

133 Abd b. Humeyd hakkında bilgi için bkz. Buhârî, *Tarihu's-sağîr*, II, 389; İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 401; İbnü'l-Kayserânî, *el-Cem*, I, 327; Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, XVIII, 524; Zehebî, *Siyer*, XII, 235; Ziriklî, *A'lâm*, III, 269. Abdurrezzâk hakkında bilgi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 543; Buhârî, *Tarihu'l-kebir*, VI, 130; İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 412; Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, XVIII, 52-62; Zehebî, *Siyer*, IX, 563-580; a.m., *Zikru esmâi men tüküllime fîhi ve hüve müvessak*, s. 121; İbn Hacer, *Tehzib*, VI, 310-5; a.m., *Takrib*, I, 505. Ma'mer b. Raşid hakkında bilgi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 546; Buhârî, *Tarihu'l-kebir*, VII, 378-9; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 305; Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, XXVIII, 303-312; Zehebî, *Siyer*, VII, 5-19; a.m., *Zikru esmâi men tüküllime fîhi ve hüve müvessak*, s. 179; İbn Hacer, *Tehzib*, X, 243-246. Sâbit el-Bünânî hakkında bilgi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 232; Buhârî, *Tarihu'l-kebir*, II, 159-60; Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, IV, 342-49; Zehebî, *Siyer*, V, 220-25; İbn Hacer, *Tehzib*, II, 2.

134 Buhârî, *Tarihu'l-kebir*, VI, 130.

135 Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, XVIII, 57.

136 Zehebî, *Siyer*, VII, 12.

Abd b. Humeyd (Abd b. Humeyd, *Müsned*, II, 221)

حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنَا شَيْبَانُ عَنْ قَتَادَةَ حَدَّثَنَا أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ قَالَ: لَا تَزَالُ جَهَنَّمُ تَقُولُ: هَلْ مِنْ مَرِيدٍ حَتَّى يَضَعَ فِيهَا رَبُّ الْعِزَّةِ [-] قَدَمَهُ فَتَقُولُ قَطُّ وَقَرْيَتِكَ وَزُرَى بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ

Tirmizî (Tirmizî, Tefsir, 51)

حَدَّثَنَا عَبْدُ بْنُ حُمَيْدٍ حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنَا شَيْبَانُ عَنْ قَتَادَةَ حَدَّثَنَا أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ قَالَ: لَا تَزَالُ جَهَنَّمُ تَقُولُ: هَلْ مِنْ مَرِيدٍ حَتَّى يَضَعَ فِيهَا رَبُّ الْعِزَّةِ [-] قَدَمَهُ فَتَقُولُ: قَطُّ وَقَرْيَتِكَ وَزُرَى بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ

İsnad Tahlili: Müslim<Abd b. Humeyd<Yûnus b. Muhammed<Şeybâneb. Abdurrâhman<Katâde<Enes b. Malik<Hz. Peygamber. İsnadı muttasıl, râvileri güvenilir bir hadistir. Tirmizî bu hadis için hasen sahih hükmü vermiştir ve bu vechiyle hadisin garib olduğunu söylemektedir.¹³⁷

Metin Tahlili: Müslim ile Abd b. Humeyd rivayetleri mukayese edildiğinde Abd rivayetinde “تَبَارَكَ وَتَعَالَى” dua lafzının düşmesi hariç yapı ve lafız itibariyle özdeş oldukları görülmektedir. Söz konusu hadisi Tirmizî de Abd b. Humeyd'den bahsi geçen dua lafızları olmaksızın nakletmektedir. Bu dua lafzının hem Abd b. Humeyd'de hem de ondan rivayette bulunan Tirmizî'de bulunmaması Müslim'dekinin sonradan eklenmiş olabileceği izlenimi vermektedir. Rivayetler arası bu denli benzerliğin sebebi ise, isnaddaki râvilerin hafız ve meşhur hadis imamları¹³⁸ olmalarının yanı sıra rivayette esas alınacak yazılı bir kaydın mevcudiyetidir.

III. Lafızları Farklı Rivayetler

Bu bölümde metin mukayesesi neticesinde kelime ve cümle eksiklik, fazlalık yahut farklılıklarının görüldüğü rivayetler yer almaktadır.

137 Tirmizî, *Sünen*, s. 740.

138 Zehebî, Yunûs b. Muhammed hakkında “الإمام الحافظ الثقة” demektedir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, IX, 473. Ayrıca hakkında bilgi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 337; Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*, XIV, 350; İbn Hâcer, *Tehzîb*, XI, 447. Zehebî, Şeybân b. Abdurrâhman için de “الإمام الحافظ الثقة” demektedir. Ahmed b. Hanbel ve Tirmizî kitabı olduğunu söylemektedir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, VII, 406. Ayrıca bilgi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 377; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 373. Zehebî, Katâde için “حافظ ثقة نبوت” demiştir. Bkz. Zehebî, *Mizân*, III, 385. Ayrıca detaylı bilgi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 229; Buhârî, *Tarihu'l-kebir*, VII, 185; Zehebî, *Siyer*, V, 269; İbn Hâcer, *Tehzîb*, VIII, 351.

1 nolu Ali b. Hucr Hadisi:

Müslim (Müslim, Hayz, 362)

وَحَدَّثَنِي عَلِيُّ بْنُ حُجْرٍ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ جَعْفَرٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرٍو بْنِ حَلْحَلَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ عَطَاءٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ جَمَعَ عَلَيْهِ ثِيَابَهُ ثُمَّ خَرَجَ إِلَى الصَّلَاةِ فَأَتَى بِهَيْبَةٍ خُبْرٍ وَلَحْمٍ فَأَكَلَ ثَلَاثَ لُقْمٍ ثُمَّ صَلَّى بِالنَّاسِ وَمَا مَسَّ مَاءٌ

Ali b. Hucr [Hadîs, s. 522 (hadis no: 469)]

ثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرٍو بْنِ حَلْحَلَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ عَطَاءٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّهُ رَأَى رَسُولَ اللَّهِ جَمَعَ عَلَيْهِ ثِيَابَهُ ثُمَّ خَرَجَ إِلَى الصَّلَاةِ فَأَتَى بِهَيْبَةٍ خُبْرٍ وَلَحْمٍ فَأَكَلَ ثَلَاثَ لُقْمٍ ثُمَّ خَرَجَ فَصَلَّى لِلنَّاسِ وَمَا مَسَّ مَاءٌ

Ebû Avane (Müstahrec, I, 397)

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: ثَنَا عَلِيُّ بْنُ حُجْرٍ قَالَ: ثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ جَعْفَرٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرٍو بْنِ حَلْحَلَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ عَطَاءٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ جَمَعَ عَلَيْهِ ثِيَابَهُ ثُمَّ خَرَجَ إِلَى الصَّلَاةِ فَأَتَى بِهَيْبَةٍ خُبْرٍ وَلَحْمٍ فَأَكَلَ ثَلَاثَ لُقْمٍ ثُمَّ خَرَجَ فَصَلَّى لِلنَّاسِ وَمَا مَسَّ مَاءٌ

İsnad Tahlili: Müslim bu hadisi hocası Ali b. Hucr vasıtasıyla İsmail b. Ca'fer < Muhammed b. Amr b. Halhale¹³⁹ < Muhammed b. Amr b. Ata¹⁴⁰ < İbn Abbas'tan aktarmaktadır. Rivayetin devamında Müslim sahabe râvîsi Muhammed b. Amr olan başka bir tarik aktarmaktadır ki buradaki açıklamada Muhammed bu olay esnasında İbn Abbas ile birlikte olduğunu ifade etmektedir. Buradan hareketle Müslim İbn Abbas'ın bu olaya tanıklık ettiği neticesine varmaktadır. Nitekim cüzdeki rivayet de İbn Abbas'ın Resûlullah'ı gördüğü şeklinde başlamaktadır. Şayet bu karineler olmasaydı İbn Abbas'ın olaya tanıklık etmediği, başka bir sahabeden duyarak bu rivayeti aktarma ihtimali söz konusu edilebilirdi. Bu durum ise sahabî mürselidir. Âlimlerin çoğunluğuna göre sahabî mürseli mevsul sayılmaktadır. Dolayısıyla her halükarda hadisin isnadı muttasıl, râvîleri güvenilirdir.

Metin Tahlili: Yukarıda metinleri verilen hadisleri Müslim'i esas alarak mukayese ettiğimizde altı çizili kelimelerin Müslim rivayetinde olmadığını görmekteyiz. Cüzdeki rivayet رَأَى اللَّهُ فِيهِ شَيْءٌ şeklinde başlamaktadır ve böylelikle İbn Abbas'ın

139 Hakkında bilgi için bk. İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 377; Mizzî *Tehzibü'l-Kemâl*, XXVI, 204; İbn Hâcer, *Tehzib*, IX, 371.

140 Hakkında bilgi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 343; Buhârî, *Tarih*, VIII, 396; İbn Ebi Hâtim, *Cerh ve't-tadil*, IX, 202; Bağdâdî, *Tarihu Bağdât*, XIV, 268; Zehebî, *Siyer*, IX, 491; İbn Hâcer, *Tehzib*, XI, 380.

olayı bizatihi kendisi görerek naklettiği anlaşılmaktadır. Oysa bu ifade Müslim rivayetinde yer almamaktadır. Hatta Müslim söz konusu rivayetin ardından başka bir tarik aktarmakta ve Muhammed b. Amr'ın buradaki كُنْتُ مَعَ ابْنِ عَبَّاسٍ (İbn Abbas ile birlikteydim) açıklamasından hareketle İbn Abbas'ın bu olaya tanıklık ettiği kanaatine varmaktadır. Hatta Nevevî söz konusu rivayetin şerhinde “Burada İbn Abbas'ın olayı gördüğüne dair bir karine mevcut değildir. İbn Abbas bu olayı görmüş ya da başka birinden işitmiş olabilir.”¹⁴¹ şeklinde bir açıklama getirmektedir. Bütün bunlar رأَى الله تَعَالَى ifadesinin Müslim rivayetinde olmadığına bir göstergesidir. Zira bu ifade olsaydı ne Müslim ne de Nevevî İbn Abbas'ın olayı görüp görmediğine dair bir açıklama yapma ihtiyacı duyardı. Zira söz konusu ifadeyle İbn Abbas'ın olaya şahitlik ettiği vuzuha kavuşmaktadır. Mamafih Ebû Avâne'nin babası vasıtasıyla yine Ali b. Hucr'dan aldığı rivayette de bu ifadenin olmaması bu eksikliğin Müslim'den kaynaklanmadığını göstermektedir. Söz konusu rivayeti İsmail b. Ca'fer vasıtasıyla nakleden Ali b. Hucr'dan başka kimse yoktur. Dolayısıyla bu fazlalığın/eksikliğin kimden kaynaklandığını tespit zorlaşmaktadır. Söz konusu ifade yalnızca bugün elimizde mevcut cüzün râvisi Ali b. Hucr'un metninde mevcuttur. Bütün bunlardan hareketle geriye yalnızca bu ifadenin Ali b. Hucr'un metnine daha sonradan girmiş olma ihtimali kalmaktadır.

Müslim'de olmayıp cüzde ve Ebû Avane'de olan altı çizili فُخِرَ فِ ifadesine gelince istinsah esnasında düşmüş olması muhtemeldir. Ancak Müslim'in matbu nüshalarında böyle bir bilgiye rastlayamadık.

Netice itibariyle, bahsi geçen lafız farklılıkları manayı bozacak, yanlış anlaşılmaya sebebiyet verecek bir mahiyet arz etmemektedir. Şifâhî ve yazılı rivayetin birlikte devam ettiği bir süreçte yaşanan bu küçük farklılıklar hadis rivayet tarihinin gerçekliğinin karinelere aittir.

Sonuç

Arap toplumunun İslam ile birlikte sözlüden-yazılıya geçiş serüveninin başladığı söylenebilir. Vahiy ezberin yanı sıra vahiy kâtiplerince yazılarak muhafaza edilmiştir. Öte yandan hadislerin yazılı mı yoksa sözlü mü muhafaza ve nakledildiği tartışma konusu edilmştir.

Belli bir müddet sıkıntılı görülse de zaman geçtikçe vahiyle karışma tehlikesi ortadan kalktığına hadis yazarların sayısı artmış ve hadislerin yazıyla muhafazasına güvenilmeye başlanmıştır. Sözlü kültüre alışkın toplumların genel özelliği olarak

141 Nevevî, *Minhâc*, IV, 47. Metnin orijinali şöyledir: وَلَيْسَ فِيهَا أُنْ أُنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَأَى هَذِهِ النَّصِيحَةَ فَيُحْتَمَلُ أَنَّهُ رَأَاهَا وَتَحْتَمِلُ أَنَّهُ سَمِعَهَا مِنْ عَزْرِهِ.

yazılı kültüre geçiş sürecinin başlangıcında yazının başlı başına bir nakil ve muhafaza aracı olması endişe uyandırmıştır ve sadece hafızayı desteklemek üzere yazıdan yardım alınması uygun bulunmuştur. Ancak zaman geçtikçe yazı kaçınılmaz olarak sözün yerine bilgiyi muhafaza aracı olarak ikame edilmiştir.

Sahih-i Müslim örneği üzerinden mevzu ele alınarak hadislerin tarihsel süreç içerisindeki aktarımının sözlü mü yoksa yazılı mı olduğu sorununun bazı neticeler elde edilmiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Müslim'in *Sahih*'inde kendisinden bizzat nakilde bulunduğu ravi sayısı takriben 150'dir. Bu 150 isim arasında eser sahibi olanların sayısı 40'ı aşmaktadır, ancak bunlardan sadece 30'unun hadis eseri mevcuttur. Bu 30 isimden ise sadece 10'unun eseri günümüze ulaşmış ve matbudur. Günümüzde geliştirilen bazı hadis programlarının da yardımıyla tespit edebildiğimiz kadarıyla *Sahih*'teki eser sahibi hocaların rivayet sayısı 8000'i aşmaktadır. *Sahih*'teki hadis sayısının mükerrerleriyle birlikte 12000 olduğunu kabul edecek olursak Müslim'in kaynaklarının %70'inin yazılı olduğu anlaşılmaktadır.

Hatta Müslim'in eser sahibi hocalarından büyük çoğunluğunun kaynaklarının da yazılı olduğu görülmüştür. Örneğin Müslim'in eser sahibi hocası Ali b. Hucr'un rivayetlerinin yarısı eser sahibi hocası İsmail b. Cafer'dendir. İsmail b. Cafer'den gelen rivayetlerin ise yarısından fazlası eser sahibi hocaları Alâ ve Abdullah b. Dinar'dandır. Öte yandan Ali b. Hucr'un *Sahih*'teki rivayetlerinin geriye kalanı ise eser sahibi Ali b. Müshir ve İsmail b. Uleyye'dendir. Müellif hocaların kendisi gibi müelliflerden rivayetlerinin detayları tezde mevcuttur. Dolayısıyla bu netice *Kütüb-i Sitt*e'nin yazılı kaynaklarının olup olmadığı tartışması bir yana ondan bir önceki dönemi temsil eden literatürün bile, hatta bir öncesinin dahi yazılı kaynaklara dayandığı hususunu gözler önüne sermektedir.

Ortaya çıkan manzara Sezgin'in "Buhârî kendinden önceki nesle ait hepsi de malzemenin sistematize edilmesinde çoktan ileri bir aşamayı temsil eden 200 kadar kitabı hülâsa etmiştir. Müslim ise görünüşe göre önceki neslin tasnifini almış fakat malzemeyi mümkün olduğunca eski kaynaklardan bir araya getirmiştir." tespitini de doğrulamaktadır. Zira Müslim'in eser sahibi hocalarının isnatlarına bakıldığında iki, üç bazen dört nesil ötesine kadar eser sahipleriyle karşılaşmak mümkün olabilmektedir. Bu durum ise hadis edebiyatının süreç içerisinde ihtiyaca binaen yapılan telif türleriyle tabii bir gelişim gösterdiğini ortaya koymaktadır. Literatürün yazılı kaynaklara dayandığını tespitten sonra yapılan metin mukayesesine bunun metinlere yansması analiz edilmiştir. Metin mukayesesine tabi tutulan hadislerin büyük çoğunluğu "lafızları aynı" ve "lafızları benzer" kategorisine girmektedir. Yapılan isnad ve metin analizleri isnaddaki ravilerin güvenilir, hafız, fakih, meşhur,

imam, musannif, kitapları sahih, zabtu kitap sahibi gibi niteliklere haiz oldukları, metinler arası uyumun % 90'ları aşığı görölmektedir. Böylesi ravilerin rivayetleri genellikle aynı ve benzer kategorilerinde yer almaktadır. Bu durum isnatlarla metinler arasındaki paralelliğı ve hadis tahammül ve edasındaki yöntemlerin ne derece kıymete haiz olduğunu gözler önüne sermektedir. Zira hadislerin yazılarak kayıt altına alınması rivayetlerin lafzını muhafazada tek başına yeter sebep olmayıp şifâhî tahkikî gerektirmektedir.

Müslim'in eserinde dikkat çeken bir diğere husus ise çok sayıda tekrar eden isnad kalıplarının varlığıdır. Bu isnad kalıplarını incelediğimizde ise böylesi rivayetlerin yazılı kaynaklar silsilesine işaret ettiğı görölmüştür.

Müslim'in hocalarından eser sahibi olanların önemli bir ortak özelliğı ise zabtları son derece övülen hafız kimseler olmalarıdır. Müslim'in tercihlerini hem yazılı kaynak sahibi hem de hafız hocalardan yana yapması daha da anlam kazanmaktadır. Çünkü yazılı-şifâhî nakil birlikteliğı bilginin muhafaza ve naklinde en güvenilir metottur.

Netice itibariyle metin mukayesesıyla hadislerin yazılı kaynağının mevcudiyeti hadis rivayetinin temelde şifâhî olduğı ilkesiyle çelişmemektedir. Bilâkis yazı bir muhafaza usulü iken şifâhîlik bir nakil yöntemidir ve bu ikisi birbirini tamamlayan bir bütünün parçalarıdır.

KAYNAKÇA

Abd b. Humeyd, *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd*, (nşr. Subhi Bedri Samerrâî), Kahire, 1988.

Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, İstanbul: Çağrı yayınları, t.y.

Akyüz, Ali, *Saîd b. Mansûr'un Musannef'inin Yeniden İnşası*, İstanbul: İFAV, 1997.

Ali b. Hucr, Ebü'l-Hasann Ali b.Hucr b. İyâs es-Sa'dî, *Hadîsü Ali b. Hucr es-Sa'dî an İsmâîl b. Ca'fer el-Medenî* (nşr. Ömer b. Refüd b. Refid es-Süfyânî), Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1418/1998.

Azamî, Muhammed Mustafa, İlk Devir Hadis Edebiyatı, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.

Babanzâde Ahmed Naîm, *Hadis Usûlü ve İstılahları*, (yayına hazırlayan: Hasan Karayığit), İstanbul: Düşün yayıncılık, 2010.

Bağdâdî, Ebü Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdadi; *Takyidü'l- i l m* , Dımeşk: Dâru İhyâu's-sünne, 1974.

-----, *el-Kifâye fi İlmî'r-rivâye*, I-II, (thk. Ebü İshâk İbrâhîm b. Mustafa Âl-i Bahbah Dimyâti), Dârü'l-Hüdâ, 2003.

-----, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, [t.y.].

Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul: İFAV, 2003.

Dihlevî, Abdülaziz b. Şah Veliyyullah, *Büstanul Muhaddisin*, (trc. Ali Osman Koçkuzu), Ankara: DİB yayınları, 1986.

Güler, Zekeriya, İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü, Konya: Adal Ofset, 2002.

Güşen, Seyit Ali, İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali, (doktora tezi, 2014), İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, I-LXXIX, (nşr. Muhibbüddin Ebi Said Ömer b. Garame el-Amravi), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415-1421/1995-2000.

İbn Ebü Hatim, Ebü Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *el-Cerh ve't-*

ta'dil, I-IX, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1371-73/1952-53.

İbn Hâcer, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalanî, *Tehzîbü't-tehzîb*, I-XII, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1991.

-----, *Takrîbü't-Tehzîb*, (thk. Muhammed Avvâme), Haleb: Dâru'r-Reşîd, 1991.

İbn Hallikan, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbâu ebnâi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-a'yan*, (thk. İhsan Abbas), Beyrut: Dâru Sadır, 1978.

İbn Hibbân, Ebü Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî, *Kitâbü's-sikâat*, I-IX, Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1393/1973.

İbn Sa'd, Ebü Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri, *Tabakatü'l-kübra*, I-X, (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kâhire: Mektebetü'l-hancî, 1421/2001.

Işık, Mustafa, *Yahya b. Maîn'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*, (yüksek lisans tezi, 1991), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'lfünûn*, I-VII, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı yayımları, 1941.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifin Teracimu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, IIV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.

Kelâbâzî, Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin el-Buhârî el-Kelâbâzî, *Ricâlü-Sahîh-i Buhârî*, I-II, (thk. Abdullah el-Leysi), Beyrut: Dâru'l-Mârif, 1987.

Kettânî, Seyyidü's-Şerîf Muhammed b. Ca'fer, *Hadis Literatürü*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, I-XXXV (nşr. Beşşar Avvad Ma'ruf), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403-1413/1983-1992.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri, *Sahîhu Müslim*, (thk. Ebü Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî), Beyrut: Dâru Kurtuba, 1430/2009.

Özafşar, Mehmet Emin, "Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh'i*", *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXIX, (1999).

- Segin**, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Ankara: Kitâbiyât, 2000.
- Sıddîkî, Muhammed Zübeyr**, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, (trc. Yusuf Ziya Kavakçı), İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966.
- Tirmizî**, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, Mektebetü'l-meârif, Riyâd.
- Uğur**, Müctebâ, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara: TDV yayınları, 1996.
- Yatkın**, Nihat, *Ebû Bekr İbn Ebi Şeybe ve Kitâbu'l-Musannef'i*, (doktora tezi, 1998), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zehebî**, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'nnübelâ*, I-XXV (nşr. Şuayb el-Arnaut, v.dğr.), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402-1417/1982-1996.
- , *Mizânü'l-i'tidâl*, I-VII (nşr. Ali Muhammed Mu'avvaz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Abdulfettâh Ebû Sünnne), Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1416/1995.
- , *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, I-LII (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1410-1421/1990-2000.
- , *Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-ilmiyye, ts.
- Ziriklî**, Hayreddin, *el-A'lâm: Kâmusu terâcîmi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, I-IV, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1418/1997.